

Nacht! Tauentzien! Kokain! Das ist Berlin!

De *Kokainwelle* in Berlijn ten tijde van de Weimarrepubliek in context

A.W. le Clercq (0916439)

Masterscriptie
MA History, Political Culture and National Identities
Universiteit Leiden
1 juli 2016

Begeleider: dhr. Dr. P.G.C. Dassen
Tweede lezer: dhr. Dr. B.S. van der Steen

Afbeelding omslag: ets van Conrad Felixmüller uit de geïllustreerde editie van Walter Rheiners novelle *Kokain* (Berlijn 1918).

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Hoofdstuk 1: Cocaïne, van medicijn tot roesmiddel (1884-1918)	10
Hoofdstuk 2: Berlijn en de <i>Kokainwelle</i> in woord en beeld	29
Hoofdstuk 3: Drugspolitiek en cocaïnegebruik als maatschappelijk probleem	62
Conclusie	76
Literatuurlijst	80
Appendix	85

Inleiding

Op een avond in 1922 gaf danseres Anita Berber even na middernacht een naaktvoorstelling in de beruchte nachtclub ‘Die weiße Maus’ aan de Jägerstraße in Berlijn. Ze benadrukte destijds in interviews dat haar naakte dansoptredens geen ordinaire striptease waren, zoals sommigen beweerden, maar een ‘expressionistische Darstellung’. Toen een van de gasten op de eerste rij een obscene opmerking maakte, sprong de spiernaakte Berber van het podium, greep een halfvolle fles sekt en sloeg de man daarmee op het hoofd. Hierop volgde een enorme knokpartij en Berber raakte na het voorval haar contract kwijt. De dag erna vertelde ze aan Fred Hildenbrandt, journalist en feuilletonchef van het *Berliner Tageblatt*: ‘Ich bin verkommen. Ich schnupfe Kokain. Ich habe schon entzündete Nasenflügel davon.’¹

Dergelijke bonte anekdotes waren eerder regel dan uitzondering in het Berlijn van de Weimarrepubliek (1918-1933). De jaren na de Eerste Wereldoorlog werden in veel grote Europese steden gekenmerkt door een wild en florissant nachtleven, seksuele uitpattingen, drugsgebruik en een decadente *Weltanschauung*. De excessen van de *roaring twenties* werden met name in Duitsland in verband gebracht met de onzekere tijd die op het einde van de oorlog volgde, het ‘tanzen auf dem Vulkan’. Het afbrokkelen van het oude Europa en de erosie van de burgerlijke cultuur uit de negentiende eeuw ging in de Weimarrepubliek gepaard met politieke instabiliteit, meerdere pogingen tot een staatsgreep en een financiële crisis die de jonge republiek op haar grondvesten deed schudden. Onder de vulkaandansers was met name cocaïne een populair roesmiddel, men sprak zelfs van een *Kokainwelle*. Massaal cocaïnegebruik, oftewel ‘koksen’, als deel van een zogenoemde ‘Rauschkultur’ maakt sindsdien onderdeel uit van het beeld dat van de *Großstadt* tijdens de Weimarrepubliek bestaat. Omdat cocaïnegebruik slechts een klein deel uitmaakte van de Weimarcultuur in Berlijn, wordt het wijdverspreide gebruik ervan voor waar aangenomen. Bovendien past dit naadloos binnen een beeld van een maatschappij die op de rand van de afgrond balanceerde.

De *Kokainwelle* en het beeld van cocaïnegebruik in Berlijn gedurende deze periode moet echter kritischer benaderd worden, waarbij met name gelet moet worden

¹ F. Hildenbrandt, *Ich soll dich grüßen von Berlin. Berliner Erinnerungen ganz und gar unpolitisch: 1922-1932* (München 1966) 200-201.

op mythevorming. Deze scriptie heeft als doel de *Kokainwelle* nader te bestuderen, de oorzaken ervan te achterhalen en het beeld van cocaïnegebruik in Berlijn ten tijde van de Weimarrepubliek te analyseren en aan de beschikbare feiten te toetsen. Een case-study waarin drugsgebruik en de beeldvorming daarvan centraal staan, kan daarnaast tot nieuwe inzichten over de Weimarcultuur leiden. De vraag die hierbij centraal staat, is: in hoeverre klopt het beeld van een *Kokainwelle* in Berlijn gedurende de Weimarrepubliek (1918-1933) en hoe moet deze historisch geduid worden?

Na de ontdekking van cocaïne in 1855 bleef de drug voor een aantal jaren onopgemerkt, maar in het laatste decennium van de negentiende eeuw nam de interesse sterk toe en groeide de gebruikersgroep. De steen des aanstoots was het essay 'Über Coca' dat Sigmund Freud in 1884 publiceerde, waarmee hij een weg baande voor onderzoek naar medische toepassingen voor de drug. In deze periode raakte cocaïne eveneens in zwang als roesmiddel, soms in combinatie met morfine en alcohol. Sherlock Holmes, een van de bekendste literaire personages uit de negentiende eeuw, nam met regelmaat cocaïne om zijn deductievaardigheden te sterken. Met name Duitse farmaceutische bedrijven, zoals Merck in Darmstadt, richtten zich in deze periode op de grootschalige fabrieksproductie van cocaïne. Voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was Duitsland wereldwijd marktleider op het gebied van cocaïne. Hoewel veel artsen verheugd waren over de toepassing van cocaïne als lokaal verdovingsmiddel, ontstond er rond de eeuwwisseling ook aandacht voor de negatieve gevolgen van cocaïnegebruik. De drug was verslavend, soms met dodelijke afloop. De Oostenrijkse dichter Georg Trakl bijvoorbeeld stierf in 1914 aan een overdosis cocaïne na een korte maar traumatiserende frontervaring in Galicië. Zowel de productie als verkoop van cocaïne werden niet geremd door wetgeving. In de jaren voor de uitbraak van de oorlog probeerde een deel van de internationale gemeenschap hier verandering in te brengen. Er werden opiumconferenties georganiseerd in Shanghai (1909) en Den Haag (1912), maar bindende diplomatieke afspraken over de productie en handel van cocaïne bleven uit. Na de oorlog werd de cocaïnehandel via het Verdrag van Versailles op meer dwingende wijze aan banden gelegd en werd in Duitsland de eerste opiumwet ingevoerd. De wet verbood cocaïne niet, maar reguleerde de handel door het verschaffen van vergunningen, met de intentie om alle vormen behalve medicinaal gebruik van cocaïne tegen te gaan. Desondanks worden de jaren twintig bij uitstek gezien als een periode waarin het

gebruik van cocaïne als genots- en roesmiddel zodanig toenam dat er sprake zou zijn van een *Kokainwelle* en waarbij drugsgebruik een grote rol speelde in het even onzekere als onstuimige leven in de Duitse hoofdstad.

De beschikbare literatuur over het onderwerp is doorgaans summier, slordig met details en niet geheel objectief. Dit heeft deels te maken met de ogenschijnlijke marginaliteit van het onderwerp, het gebrek aan precieze cijfers of statistieken en de disciplinaire diversiteit van de academici die zich hiermee bezig hebben gehouden, evenals hun positie ten opzichte van drugspolitiek. Cocaïne spreekt als onderwerp namelijk tot de verbeelding, maar is tevens een beladen thema. Sinds de jaren zeventig zijn harddrugs in de westerse maatschappij onderwerp van debat geweest en als gevolg daarvan wordt van een auteur verlangd dat deze een positie in het debat inneemt. Veel literatuur die zich richt op cocaïnegebruik in deze periode stamt uit de jaren tachtig. In die periode was er sprake van een nieuwe cocaïne golf, die de Verenigde Staten en verscheidene West-Europese landen overspoelde en de academische interesse voor cocaïne opnieuw aanwakkerde. Het doel van de meeste studies uit deze periode is niet slechts te informeren, maar ook om te waarschuwen voor de gevaren van cocaïne door middel van een historisch voorbeeld. De schadelijke effecten van cocaïnegebruik zijn al lange tijd wetenschappelijk bewezen, maar veel van deze studies bezitten ook een onverhuld missionair karakter dat hun objectiviteit in het geding brengt. Binnen deze context werd het bestaande beeld van de Weimarrepubliek als een maatschappij die hevig te lijden had onder drugsproblematiek maar al te graag overgenomen, en bleef daarmee een dominante opvatting binnen het bestaande discours. Weinig auteurs hebben gepoogd dit patroon te doorbreken, met uitzondering van Annika Hoffmann, die het bestaande beeld aan een kritische blik heeft onderworpen met haar onderzoek naar beeldvorming van cocaïnegebruik in kranten en medische tijdschriften, in de studie *Drogenkonsum und -kontrolle. Zur Etablierung eines sozialen Problems im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts* (2012). De artikelen die onder redactie van Paul Gootenberg zijn gebundeld in *Cocaine: Global Histories* (1999) zijn sterke en afgewogen case-studies, maar gaan slechts gedeeltelijk in op de materie van deze scriptie.

Een bijkomend probleem is het gebrek aan precieze cijfers en statistieken. Enkele bronnen vermelden (uiteenlopende) aantallen gebruikers, maar hun methodiek is niet te achterhalen en de statistieken zijn daarmee lastig te bevestigen. Dit wil echter niet zeggen dat het onmogelijk is om onderzoek te doen naar cocaïnegebruik in

de Weimarrepubliek. Een afgewogen studie naar de productie en consumptie van cocaïne, de ontwikkeling van wetgeving en met name de beeldvorming die van cocaïnegebruik ontstond, kan tot nieuwe inzichten leiden over een onderwerp waar relatief weinig over bekend is, maar dat steevast deel uitmaakt van de historische perceptie van het leven in Berlijn tijdens de Weimarrepubliek. Verder is de beeldvorming van cocaïnegebruik in literatuur en kunst bij veel studies onderbelicht. Dit is zonde, met name vanwege de culturele rijkdom van de Weimarrepubliek en de invloed die de kunsten uitoefenden op de beeldvorming ervan. De studie *Snow from Broken Eyes. Cocaine in the Lives and Works of Three Expressionist Poets* (2012) van Richard Millington richt zich uitsluitend op cocaïne en literatuur, maar vanuit een literatuurwetenschappelijk perspectief. De auteur bijt zich vrijwel onmiddellijk vast in de besproken poëzie en proza, om daarbij de historische context grotendeels achterwege te laten. Het zwaartepunt van het bronnenonderzoek voor deze scriptie zal daarom liggen bij literaire bronnen om daarmee een bronnencorpus toe te voegen dat niet eerder in deze context is bestudeerd. Beeldvorming is onder meer door het gebrek aan precieze data een belangrijk element bij de bestudering van dit onderwerp. De analyse van de rol die cocaïnegebruik in literatuur en kunst uit de betreffende periode speelt, kan hierbij tot nieuwe inzichten leiden.

De *Kokainwelle* als verschijnsel en historisch beeld zal in drie hoofdstukken worden geanalyseerd. In het eerste hoofdstuk staat de periode tussen 1884 en 1918 centraal. Dit is van belang om het cocaïnegebruik voor 1918 van context te voorzien en mogelijke oorzaken voor een *Kokainwelle* te achterhalen. Hierbij komen de opkomst van cocaïnegebruik, het begin van een grootschalige productie van de drug, de maatschappelijke discussie in de besproken periode en de rol van cocaïne tijdens de Eerste Wereldoorlog aan bod. Het tweede hoofdstuk is een exposé van cocaïne in literatuur en kunst in de naoorlogse periode (1918-1933). Hierin wordt de opkomst van cocaïneleratuur als genre geschetst, met de nadruk op literatuur en kunst uit Berlijn zelf, van onder meer Walter Rheiner, Anita Berber en Hans Fallada. Dit waren auteurs en kunstenaars bij wie cocaïne niet alleen in hun werk een belangrijke plaats innam, maar ook in het dagelijks leven. Daarnaast komt cocaïneleratuur van buitenlanders die zich in deze periode in Berlijn bevonden, ook kort aan bod. Culturele verklaringen voor de *Kokainwelle*, zoals het concept ‘Rauschkultur’, worden hierbij ook onder de loep genomen. In het derde hoofdstuk wordt het beeld

van de *Kokainwelle* gespiegeld aan de realiteit van de Weimarrepubliek. Politiek en wetgeving aangaande cocaïne zijn hierbij belangrijk, maar criminaliteit in de hoofdstad komt ook aan bod, evenals berichtgeving en analyses uit medische hoek. Tezamen zullen deze drie hoofdstukken de oorzaken van de *Kokainwelle* in kaart brengen, de beeldvorming rondom cocaïnegebruik in deze periode analyseren en het fenomeen historisch duiden.

Hoofdstuk 1: Cocaïne, van medicijn tot roesmiddel (1884-1918)

Cocaïne is een moderne drug. Het werd voor het eerst gesynthetiseerd halverwege de negentiende eeuw. Zowel de chemische productiemethode van de drug als het wetenschappelijk discours dat zich eromheen ontwikkelde, waren vernieuwend. De werking van verschillende drugs, waaronder cocaïne, en hun potentieel als medicijn werden in de tweede helft van de negentiende eeuw uitvoerig bestudeerd in de medische en farmaceutische school. Het onderzoek naar drugs ontpopte zich hierbij tot een harde wetenschap, parallel aan de ontwikkelingen op het gebied van chemie, maar ook in nieuwe vakgebieden als psychologie, verslavingszorg en toxicologie.² Tot slot was ook de wijze en schaal waarop cocaïne aan het einde van de negentiende eeuw werd geproduceerd, een modern verschijnsel. De productie aan de lopende band en de standaardisering van het product lagen hieraan ten grondslag. Duitsland was vanaf de ontdekking van de drug in 1855 tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zowel koploper op het gebied van onderzoek als wereldwijde marktleider in de cocaïne-industrie.³

Om een beter inzicht te krijgen in het ontstaan van de *Kokainwelle* zal in dit hoofdstuk worden gekeken naar de wortels van het cocaïnegebruik in Duitsland en de ontwikkelingen die dit doormaakte tot het einde van de Eerste Wereldoorlog. De ontstaansgeschiedenis van de drug zal hierbij worden geschetst, de rol die Sigmund Freud speelde bij het wetenschappelijk populariseren van de drug en de discussie die zich naar aanleiding van zijn bevindingen ontspon. De opkomst en groei van cocaïneproductie in de Duitse farmaceutische industrie komt tevens aan bod. Daarnaast wordt het ontstaan van een nationaal en internationaal politiek discours betreffende de regulering van drugsproductie en handel behandeld. Tenslotte zal het cocaïnegebruik tijdens de Eerste Wereldoorlog en de impact daarvan worden geanalyseerd.

Cocaïne verschilt van andere verdovende middelen vanwege haar grondstof. Dit zijn namelijk de bladeren van de cocoplant, een gewas dat veel voorkomt in het Andesgebergte in Zuid-Amerika en op de eilanden Formosa en Java in Zuidoost-Azië. Hierin verschilt cocaïne van het plantaardige cannabis (hasjiesj en wiet), afkomstig

² M. Amberger-Lahrman en D. Schmähl (eds.), *Geschichte der Toxikologie* (Berlijn 1988) 33-36.

³ H.R. Friedman, 'Germany and the transformation of cocaine, 1880-1920' in P. Gootenberg (ed.), *Cocaine. Global Histories* (Londen 1999) 83-104, aldaar 83.

van de hennepplant, en van synthetische opiaten, waarvoor de bladeren van de papaverplant als grondstof dienen. De papaverplant komt veel voor in Centraal- en Zuidoost- Azië, het ingedroogde melksap hiervan is opium. Het gebruik van beide grondstoffen (coca en opium), respectievelijk als stimulant en roesmiddel, gaat in de gebieden van herkomst vele eeuwen terug. In Europa werden beiden in de zestiende eeuw geïntroduceerd. Opium kwam via de Arabische wereld het continent binnen en coca werd meegenomen door jezuïeten uit Zuid-Amerika. Het was al langer bekend dat opium beter in alcohol dan in water oplost. Deze oplossing, laudanum genaamd, werd gebruikt als medicijn en verdoving. Thomas de Quincey schreef over deze drug in zijn beroemde *Confessions of an English Opium-eater* (1821), waarmee hij de roeservaring tot een belangrijk onderdeel van de literatuur en kunst van de Romantiek maakte.

In 1804 deed de in Paderborn werkzame Duitse apotheker Friedrich Sertürner een sleutelontdekking door morfine te bereiden uit opium. Morfine is een zogenoemd alkaloïde: dit is een uiteenlopende groep van organische stoffen die men aantreft in sommige planten en die een verdovend en/of psychoactief effect hebben op het centraal zenuwstelsel. Door middel van een chemisch proces kan men deze alkaloiden (die allen de suffix *-ine* dragen) losmaken van de grondstof. Met zijn methode om morfine te isoleren van de papaverplant, maakte Sertürner verder onderzoek mogelijk, wat leidde tot nieuwe methodes voor de isolatie en synthese van de opiaten codeïne (1832) en heroïne (1874).

Cocaïne werd op dezelfde manier gesynthetiseerd uit cocaplanten. De Duitse chemicus Friedrich Gaedcke deed dit in 1855 voor het eerst aan de universiteit van Göttingen. Vier jaar later verfijnde zijn landgenoot Albert Niemann (1834-1861) dit proces en wijdde er in 1860 zijn proefschrift aan, *Eine neue organische Base in den Cocablättern*. In zijn dissertatie verwees Niemann uitvoerig naar het werk van Sertürner en Gaedcke en beschreef gedetailleerd zijn eigen onderzoek. Tevens stelde hij voor de nieuwe drug 'cocaïne' te noemen. Hoewel hij zelf kleine hoeveelheden had genomen om te onderzoeken of het effect vergelijkbaar was met het kauwen op cocabladeren (verwijde pupillen, energie, het verdwijnen van trek en slaap), concludeerde hij dat de effecten tegenvielen: 'Untersuchungen über die physiologische Wirkung des Cocaïns sind bis jetzt noch nicht angestellt (...) Es muss

daher auch dieser Punct noch weiteren Forschungen vorbehalten bleiben.’⁴ Dit verdere onderzoek zou hij zelf niet uitvoeren. Een jaar na zijn promotie stierf Niemann, vermoedelijk aan de gevolgen van vergiftiging door een van zijn andere projecten, het ontwikkelen van mosterdgas.⁵ Zijn collega Wilhelm Lossen nam zijn werk over en stelde in 1862 de moleculaire formule van cocaïne vast, waardoor het op grotere schaal geproduceerd kon worden. De farmaceutische firma E. Merck in Darmstadt begon hier in hetzelfde jaar al mee, maar het zou nog twee decennia duren voordat cocaïne uitgebracht onder de aandacht kwam in de medische wereld.

‘Loblied auf dieses Zaubermittel’

Cocaïne werd in eerste instantie geïntroduceerd als medicijn en raakte daarna in zwang als roesmiddel. Sigmund Freud (1856-1939), destijds nog een onbekende onderzoeker aan de medische faculteit in Wenen, publiceerde in 1884 met ‘Über Coca’ de eerste Duitstalige monografie over cocaïne, waarin hij een reeks voorstellen deed voor het medicinale gebruik van de drug. De grote aandacht die aan cocaïne werd besteed na de publicatie van dit essay, verklaart ten dele de snelle verspreiding en opkomst van industriële productie van de drug.

Freud voerde net als Niemann zijn experimenten uit op zichzelf. Hij schreef uitvoerig over zijn cocaïne-ervaring aan zijn verloofde Martha Bernays, soms op het liederlijke af: ‘Wehe, Prinzesschen, wenn ich komme. Ich küsse Dich ganz rot und füttere dich ganz dick, und wenn Du unartig bist, wirst Du sehen, wer stärker ist, ein kleines sanftes Mädchen, das nicht isst, oder ein großer wilder Mann, der Kokain im Leibe hat.’ Aan het einde van de brief voegde hij toe: ‘Ich bin eben beschäftigt, für das Loblied auf dieses Zaubermittel Literatur zu sammeln.’⁶ Op 2 juli, een maand na het schrijven van deze brief, verscheen het loflied in het *Zentralblatt für die gesamte Therapie* te Wenen. ‘Über Coca’, Freuds eerste wetenschappelijke publicatie, werd met grote interesse ontvangen in de medische kringen van Wenen en kreeg veel navolging, ook in het buitenland. Dit had deels te maken met de euforische toon van het essay en de vele medische toepassingen van cocaïne die volgens Freud in het verschiet lagen. De verreweg meest controversiële suggestie was het gebruik van

⁴ A. Niemann, *Eine neue organische Base in den Cocablättern* (Göttingen 1860) 32.

⁵ C. Priesner, ‘Niemann, Albert Friedrich Emil’ in: *Neue Deutsche Biographie* 19 (Berlijn 1999) 231.

⁶ S. Freud aan M. Bernays, 2 juni 1884, in: G. Fichtner (ed.), *Sigmund Freud & Martha Bernays. Die Brautbriefe, Band 3 [Januar 1884 – September 1884]* (Frankfurt am Main 2015) 381.

cocaïne als medicijn tegen morfineverslaving, wat verstrekkende gevolgen zou hebben.

De correspondentie die Freud met zijn verloofde onderhield gedurende de twee maanden waarin hij onderzoek deed naar cocaïne, fungeerde als een dagboek en biedt meer inzicht in de totstandkoming van een cruciale publicatie in de geschiedenis van cocaïne. Eind april las hij voor het eerst over cocaïne en coca. ‘Ein Deutscher hat nun dieses Mittel bei Soldaten versucht und wirklich angegeben, daß es wunderbar kräftig und leistungsfähig mache.’⁷ Hij verwees hiermee naar de Beierse officier Theodor Aschenbrandt, die in de herfst van 1883 tijdens een mars zijn soldaten cocaïne gaf om de effecten ervan te bestuderen. In april 1884 verschenen zijn positieve bevindingen in het *Centralblatt für die medicinische Wissenschaften*, waar het de aandacht van Freud trok. Dergelijke experimenten kwamen vaker voor in de jaren nadat Niemann voor het eerst cocaïne synthetiseerde, maar het sporadische karakter ervan beperkte de impact. Freud bundelde dergelijke experimenten en onderzoeken in zijn essay, zoals het werk van de Italiaanse antropoloog Paolo Mantegazza, die onderzoek had gedaan naar de consumptie van cocabladeren door indianenstammen in Zuid-Amerika en de uitwerking daarvan.⁸

Freud bracht in zijn essay structuur aan in de tot dan toe rommelige gegevens die men had over cocaïne, wat zijn werk tot een referentiepunt en gezaghebbende bron maakte. Vervolgens deed hij verslag van zijn eigen bevindingen en poneerde daarbij zijn suggesties voor het gebruik van cocaïne: als stimulerend middel, bij spijsverteringsproblemen, cachexie (extreme magerheid), tegen morfine- en alcoholverslaving, tegen astma en als afrodisiacum.⁹ Over de mogelijke gebruikswijzen van cocaïne is Freud even stellig als enthousiast. Zijn collega’s, de oogartsen Carl Koller en Leopold Königstein, wisten bovendien naar aanleiding van Freuds bevindingen cocaïne op succesvolle wijze te gebruiken als lokale verdoving bij oogoperaties. Kollers artikel ‘Vorläufige Mittheilung über locale Anästhesirung am Auge’ in het *Klinischen Wochenblättern für Augenheilkunde* werd door de medische gemeenschap op uitbundige wijze onthaald. De Amerikaanse arts William S. Halsted nam in 1885 Kollers methode over en populariseerde deze in de Verenigde Staten. Het gebruik van cocaïne als lokaal anestheticum bleef voor lange tijd een

⁷ S. Freud aan M. Bernays, 21 april 1884, in: *Die Brautbriefe*, 278.

⁸ S. Freud, ‘Über Coca’ in: *Centralblatt für die gesamte Therapie* 2 (Wenen 1884) 290-314, aldaar 296-298.

⁹ Freud, ‘Über Coca’, 311-313.

onbetwist succes.¹⁰ Freuds idee om cocaïne voor te schrijven als medicijn tegen morfineverslaving echter niet. Deze these kon aanvankelijk rekenen op instemmende geluiden uit de medische wereld, maar werd al snel onderwerp van hevige discussie.

Het enthousiasme destijds voor cocaïne als middel tegen morfineverslaving is begrijpelijk. Amper een halve eeuw nadat men begon met het produceren van morfine op industriële schaal, was morfineverslaving een maatschappelijk probleem geworden. De sterke verslavende eigenschappen van het opiaat, in combinatie met het onkundig gebruik als verdovings- en genezingsmiddel had een aanzienlijke groep gebruikers gecreëerd. Oorlogsvoering speelde hierbij een grote rol. Het gebruik van morfine in de veldhospitalen van de negentiende eeuw, met name tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865), zorgde met name onder veteranen voor veel verslaafden. De verslaving werd ook wel ‘the soldier’s disease’ genoemd. Bovendien was morfine eenvoudig te verkrijgen via apotheken, dus er waren weinig obstakels bij het onderhouden van deze verslaving. Naar schatting waren rond 1900 zo’n 300.000 Amerikanen verslaafd aan morfine of een ander opiaat.¹¹

Freuds toewijding bij het gebruik van cocaïne als geneesmiddel voor morfineverslaafden had ook een persoonlijke reden. Zijn goede vriend en collega Ernst von Fleischl-Marxow (1846-1891) had na een ongeluk in de autopsieruimte een nare infectie aan zijn duim opgelopen. Hij diende zichzelf regelmatig morfine toe tegen de pijn en raakte verslaafd. Freud moest aan hem denken toen hij nog speculeerde over mogelijke toepassingen van cocaïne: ‘Herzkrankheiten’, ‘nervösen Schwächezuständen’ en ‘dem elenden Zustande der Morphiumentziehung (wie z.B. Fleischl).’¹² Halverwege zijn onderzoek stelde hij zijn idee aan Fleischl voor, die ‘sich mit der Hast des Ertrinkenden des Gedankes bemächtigt [hat].’¹³ In eerste instantie leek de cocaïne de hevige ontweningsverschijnselen van morfine draaglijker te maken en Fleischl door dit slopende proces te gidsen. Hij raakte uiteindelijk echter verslaafd aan beide drugs, wat leidde tot heftige psychoses (Fleischl zag witte slangen over zijn lichaam kruipen) en tot zijn dood aan een overdosis, enkele jaren later. Hoewel de wisselende effecten van Fleischls cocaïnegebruik al vroeg merkbaar waren, kwam dit niet terecht in Freuds onderzoek.

¹⁰ S.B. Karch, *A Brief History of Cocaine* (2005) 71-74.

¹¹ D. Courtwright, *Dark Paradise. A History of Opium Addiction in America* (Londen 2001) 9-10.

¹² S. Freud aan M. Bernays, 21 april 1884, in: *Die Brautbriefe*, 278.

¹³ S. Freud aan M. Bernays, 7 mei 1884, in: *ibidem*, 316.

Het idee om cocaïne te gebruiken als geneesmiddel voor morfineverslaving kwam ook niet bij Freud zelf vandaan. Hoewel hij er zijn brieven aan Martha niet over schreef, vermeldde hij in 'Über Coca' zijn bron: de Amerikaanse arts W.H. Bentley. Over hem is weinig bekend, behalve het door hem geschreven artikel dat Freud aanhaalde in de paragraaf 'Coca in der Morphin- und Alkohol-Entwöhnung'. In 'Erythroxyton coca in the opium and alcohol habits' uit het in Detroit uitgegeven *New Preparations* (later *The Therapeutic Gazette*) verklaarde Bentley door middel van cocaïnegebruik meerdere patiënten te hebben genezen van hun verslaving aan opiaten (en dat al te doen sinds 1872). De cocaïne die Bentley hiervoor gebruikte, werd geproduceerd door het eveneens in Detroit gevestigde farmaceutische bedrijf Parke, Davis and Company, die daar in de jaren zeventig mee waren begonnen. In de jaren tachtig zouden ze cocaïne gaan produceren op een schaal die ze tot een geduchte concurrent maakte van de Duitse marktleider Merck uit Darmstadt. *The Therapeutic Gazette* werd uitgegeven door George S. Davis, dezelfde Davis uit Parke, Davis and Company. Er is geen concreet bewijs dat Bentley werd betaald om positieve resultaten te fabriceren, maar een zekere mate van belangenverstrengeling is niet ondenkbaar. Bovendien was het bekend dat het tijdschrift een duidelijk advertentiedoeleinde had voor de producten van Parke, Davis and Company.¹⁴

Het is onduidelijk of Freud op de hoogte was van het dubieuze karakter van zijn bron, of dat hij dit eenvoudigweg negeerde. Zijn correspondentie suggereert een preoccupatie met snel naam te willen maken als arts, evenals geldproblemen. Naast het geld dat hij uitgaf aan zijn experimenten met cocaïne, spaarde hij voor zijn huwelijk en moest hij zijn katten onderhouden. Freud merkte zijdelings cynisch op dat zijn grootste prioriteit het 'Jagen nach Geld' was, dat voor hem hand in hand ging met een succesvolle carrière en snelle roem. Zijn ongeduld heeft hem er wellicht toe gedreven om van zijn onderzoek haastwerk te maken, gedreven om een revolutionair wondermiddel te ontdekken tegen een maatschappelijk probleem.¹⁵

Een dubieus medicijn

De impact van 'Über Coca' was mede zo groot doordat veel artsen de experimenten van Freud gingen herhalen. Dit leidde tot een geleidelijke toename van de cocaïneproductie door de firma Merck en de ontwikkeling van een wetenschappelijk

¹⁴ Karch, *A Brief History of Cocaine*, 56-57.

¹⁵ P. Gay, *Freud. Eine Biographie für unsere Zeit* (Frankfurt am Main 2006) 63.

discours over cocaïne. De wetenschappelijke discussie die halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw ontstond, creëerde een schisma tussen voorstanders en tegenstanders dat tot aan de Eerste Wereldoorlog zou blijven bestaan. Mede dankzij het blijven bestaan van een aanzienlijk groep voorstanders en de voortzetting van experimenten, kwam de cocaïneproductie op gang, werd de drug verkrijgbaar in apotheken en groeide de gebruikersgroep. Een korte schets van de discussie maakt niet alleen de verschillende standpunten inzichtelijk, maar verklaart ook hoe cocaïne zich vanuit de laboratoria geleidelijk naar salons, cafés en de straat verplaatste. Dit is bovendien van belang om de discussie die na de Eerste Wereldoorlog over cocaïne gevoerd werd, te begrijpen.

De felste kritiek werd begin 1885 geuit door de psycholoog Albrecht Erlenmeyer (1822-1877). In zijn artikel ‘Über die Wirkung des Cocains bei Morphiumentziehung’ in het door hemzelf uitgegeven *Centralblatt für Nervenheilkunde* verweet hij academici die de loftrumpet over cocaïne bliezen een gebrek aan wetenschappelijke ervaring en noemde de drug ‘die dritte Geißel der Menschheit’ (na alcohol en morfine). Een zinnig mens, zo eindigde hij met een oproep aan de politiek, zou cocaïne direct verbieden.¹⁶ Twee jaar later zou hij hier verder over uitweiden in zijn boek *Die Morphiumsucht und ihre Behandlung*. Morfine en cocaïne zijn beide verslavende drugs, betoogde Erlenmeyer, en hebben meer met elkaar gemeen dan dat ze van elkaar verschillen. Laat staan dat cocaïne geschikt zou zijn als effectief medicijn tegen de ontwenningverschijnselen van morfine.

Hij kreeg bijval van de toxicoloog Louis Lewin (1850-1929) die werkzaam was aan de Friedrich-Wilhelm Universität in Berlijn. Geboren onder de naam Appelbaum in het Russische deel van Polen, behoorden zijn ouders en hijzelf tot de grote groep Ostjuden die naar Berlijn migreerden als gevolg van het groeiende antisemitisme en de pogroms in zijn geboortestreek. Hij was opgeleid als arts, maar zijn joodse achtergrond stond zijn academische carrière in de weg. Net als veel van andere joodse wetenschappers werd hij hierdoor naar de marges van zijn vakgebied gedreven, in Lewins geval het onontgonnen wetenschappelijk gebied van de effecten van drugs op het centraal zenuwstelsel en hun verslavende werking. Hij ontpopte zich zo tot de grondlegger van de moderne studie naar drugs.¹⁷ Het grootste deel van zijn

¹⁶ A. Erlenmeyer, ‘Über die Wirkung des Cocains bei Morphiumentziehung’ in: *Centralblatt für Nervenheilkunde* VIII (Greifswald 1885) 289-290.

¹⁷ M.Engel, ‘Lewin, Louis’ in: *Neue Deutsche Biographie* 14 (Berlijn 1985) 415.

onderzoeksresultaten zou hij in 1924 bundelen in een boek dat lang als een standaardwerk zou gelden: *Phantastica, die Betaübenden und Erregenden Genussmittel. Für Ärzte und Nichtärzte*. Hij deelde de tot dan toe bekende drugs op in vijf categorieën, en schaarde opiaten en cocaïne onder dezelfde noemer van *Seelenberuhigungsmittel*.¹⁸ In deze studie wijdde hij ook een hoofdstuk aan cocaïne en het grootschalige gebruik ervan in Berlijn begin jaren twintig, waarin Lewin verzuchtte: ‘Die unglückselige Idee sprach ein morphinistischer Arzt damals aus, daß man den Morphinismus durch Kokain vertreiben könne.’¹⁹

Lewin blikte hierbij terug op een discussie die hij in 1885 was begonnen in het gezaghebbende *Berliner klinische Wochenschrift*, een wetenschappelijke polemiek die karakteristiek was voor het debat rondom cocaïne. In een bondig, maar scherp artikel schreef hij: ‘Ich möchte bestimmt darauf hinweisen, dass nach allen vorhandenen Berichten auch die Coca kein Ersatzmittel für Morphin ist, und dass die Morphiumsucht nicht durch Cocagebrauch geheilt werden kann.’²⁰ Hij prees het nut van cocaïne als lokale verdoving bij oogoperaties, zoals Carl Koller dat had gedemonstreerd, maar voorzag problemen bij het gebruik van cocaïne als ‘Ersatzmittel’ tegen morfinisme, waarbij het voornaamste obstakel het karakter van de morfinist zou zijn. ‘Der Morphinist will mehr als die normale Euphorie eines gesundes Menschen (...) Der Cocaingebrauch [wird] sich nicht in mässigen Grenzen bewegen und so Cocainismus hervorrufen.’²¹ Het gebruik van cocaïne bij een morfinist zou onherroepelijk leiden ‘zu einer gepaarten Leidenschaft’.

De stellingnames van Erlenmeyer en Lewin waren doordacht, maar werden tegengesproken door artsen en wetenschappers die Freuds euforische theorieën deelden. Dat blijkt uit een reactie in het *Berliner klinische Wochenschrift* een aantal maanden na Lewins artikel. In het artikel ‘Über die Bedeutung des Cocain bei der Morhiumentziehung’ pleitten de artsen H. Schmidt en C. Rank voor cocaïne als medicijn. Hoewel beide artsen weinig bekendheid genoten, had het instituut waar ze werkzaam waren een solide reputatie: Sanatorium Bellevue, gelegen aan de

¹⁸ ‘Stoffe, die des Verwenders Gefühls- und Empfindungsleben im weitesten Sinne des Begriffes und in irgendeinem Umfange mit erhaltenem oder teilweise oder ganz geschwundenen Bewußtsein mindern bzw. aufheben und in ihm seelisches und körperliches Behagen, auch mit Freisein von Effekten bewirken.’ L. Lewin, *Phantastica, die Betaübenden und Erregenden Genussmittel. Für Ärzte und Nichtärzte* (Paderborn 2005, 1^e druk Berlijn 1924) 64-65.

¹⁹ Lewin, *Phantastica*, 136.

²⁰ L. Lewin, ‘Referat. Pharmakologie und Toxicologie’ in: *Berliner klinische Wochenschrift* (18-5-1885) 321-322, aldaar 321.

²¹ Lewin, ‘Referat. Pharmakologie und Toxicologie’, 321.

Konstanzsee. Dit instituut, geleid door Robert Binswanger, had een internationale naam als onderzoekscentrum en sanatorium. Schmidt en Rank wezen erop dat zowel Freud als Mantegazza hadden aangetoond dat grote doses cocaïne gevaarlijk zijn en zeer ‘unangenehme Nebenerscheinungen’ hebben, waaronder ‘massenhafte Hallucinationen’. Ze pleitten echter voor het gebruik van cocaïne als medicijn tegen morfineverslaving en brachten drie case-studies uit de praktijk naar voren. Bij de tweede en derde casus verliep de behandeling zonder al te hevige complicaties. Ze lieten de patiënten langzaam afkicken door de morfinedosis steeds te reduceren, dit uit te balanceren met cocaïne en uiteindelijk met beide drugs volledig te stoppen. Op enkele slapeloze nachten en koortsdromen na bleven de bijwerkingen beperkt en na enkele dagen kregen de patiënten het predicaat ‘genesen’.

Het traject van de eerste patiënt verliep echter rampzalig. Het ging om een 26-jarige fabrieksmedewerker wiens ontwenningssverschijnselen en hallucinaties alleen maar heftiger werden. Na een week ‘hört [er] die Stimme einer Italienerin, die unter seinem Bett versteckt ist und ihn neckt und foppt; fühlt electrische und magnetische Ströme von ihr auf sich übergehen.’²² Dit was ‘ohne Zweifel dem Cocain zuzuschreiben’, concludeerden de onderzoekers. Een week later werd de patiënt echter alsnog ‘genesen’ verklaard. De nare bijwerkingen ten spijt, werd de behandeling gezien als een succes, zeker in relatie tot de andere twee relatief succesvolle behandelingen. ‘Sie ermütigen uns sehr, auf dem eingeschlagenen Wege fortzuschreiten.’ Een van de theses in de conclusie van het artikel luidt dat cocaïne een ‘unentbehrliches Mittel’ bij de genezing van morfinisme is, ‘ohne nennenswert üble Neben- und Nachwirkungen.’²³ Aan het onderzoek zaten nogal wat haken en ogen. Er werd nauwelijks informatie verstrekt over individuele verslavingstoestand van de drie patiënten, over hoe ze in eerste instantie verslaafd waren geraakt en er werd geen verslag uitgebracht van hun situatie na de genezing (of er bijvoorbeeld sprake was van terugval of blijvend cocaïnegebruik), terwijl juist de bestendigheid van de genezing de belangrijkste maatstaf van succes is.

Deze discussie in het *Berliner klinische Wochenschrift* toont in grote lijnen het probleem van de discussie rondom cocaïne. Zelfs experimenten die eerder een

²² H. Schmidt en C. Rank, ‘Über die Bedeutung des Cocain bei der Morphiumentziehung’ in *Berliner klinische Wochenschrift* (14-9-1885) 592-596, aldaar 594.

²³ Schmidt en Rank, ‘Über die Bedeutung des Cocains bei der Morphiumentziehung’, 595.

verhulde mislukking dan een mild succes waren, moedigden aan om door te gaan met cocaïnegebruik en spoorde bovendien aan tot het vinden van nieuwe toepassingen. Een noemenswaardige bijdrage aan het *Berliner klinische Wochenschrift* uit hetzelfde jaar is een ingezonden brief van de arts W. Otto, die samen met een aantal vrienden cocaïne had genomen tegen zeeziekte op weg van Hamburg naar New York. De zeeziekte verdween als sneeuw voor de zon, om plaats te maken voor een aangenaam, euforisch gevoel.²⁴ Het gebruik van cocaïne als medicijn tegen mondaine problemen als zeeziekte sloeg niet alleen waarschuwingen voor de fysieke gevaren van de drug in de wind, maar liet ook zien hoe cocaïnegebruik zich langzaam verspreidde buiten medische kringen. Freud kwam in 1887 terug op zijn standpunten over cocaïne. In zijn essay ‘Bemerkungen über Cocainsucht und Cocainfurcht’ (1887) erkende hij het verslavende karakter van de drug en noteerde daarbij: ‘Wenn jemand durch lange Zeit Cocain nehmen sollte, so wäre eher eine Schädigung des Herzens als der anderen Organe zu erwarten.’²⁵ De geest was echter al uit de fles.

De eerste cocaïnefabriek

De groeiende interesse voor cocaïne zorgde met name in Duitsland voor een toename in de fabrieksmatige productie van de drug, wat een toenemende en meer verspreide consumptie tot gevolg had. Farmaceutische fabrieken kwamen op gedurende de zogenoemde tweede industriële revolutie in de laatste helft van de negentiende eeuw, waarin Duitsland een sterke chemische industrie ontwikkelde. Deze firma’s kwamen doorgaans voort uit apotheken en combineerden productie vaak met wetenschappelijk onderzoek. Farmaceutische bedrijven waren naast apotheker ook koopman, waardoor de verkoop van de drug ook een commercieel karakter kreeg. Tenslotte werd cocaïne in enkele gevallen een bestanddeel van consumptiegoederen.

De combinatie van onderzoek, fabrieksproductie en koopmansgeest zorgde voor een stuwende kracht achter de verkoop van drugs, evenals de synthese van nieuwe drugs. Naast morfine en cocaïne werden in hoog tempo ook heroïne, codeïne, aspirine en methadon gepatenteerd en geproduceerd, elk door een handvol Duitse bedrijven uit het Ruhrgebied. Hoewel men alleen een ontwikkelingsproces kon patenteren en niet de drug zelf, ontstond er alsnog een ‘patentenrace’ tussen verscheidene bedrijven waarbij ook stoffen werden gepatenteerd waarvan het medisch

²⁴ W. Otto, ‘Gegen Seekrankheit’ in: *Berliner klinische Wochenschrift* (26-10-1885) 697.

²⁵ S. Freud, ‘Bemerkungen über Cocainsucht und Cocainfurcht’ in: A. Hirschmüller (ed.), *Schriften über Kokain* (Frankfurt am Main 1996) 128-134, aldaar 132.

nut onduidelijk was. Dit was bijvoorbeeld het geval bij MDMA (ecstasy), dat in 1912 bij toeval werd ontdekt door een chemicus van Merck.²⁶ De in 1843 opgerichte Firma E. Merck in Darmstadt was een koploper in de ontwikkeling van nieuwe medicijnen en het eerste bedrijf dat voor zowel morfine als cocaïne een gedegen productiemethode ontwikkelde. Een bedrijfsgeschiedenis meldt: ‘Eine besondere Erwähnung verdient die erste Darstellung des Cocains in der Merck’schen Fabrik, die in das Jahr 1862 fällt. Die ersten grundlegenden Versuche, die zu seiner späteren arzneilichen Verwendung führten, sind nachweislich mit dem Merck’schen Product gemacht worden.’²⁷ Mede dankzij deze primeur, in combinatie met de productiemethode en goede handelscontacten voor cocabladeren, werd Merck marktleider in Europa en bezat de facto een monopolie op cocaïne.

Steven B. Karch, de auteur van *A Brief History of Cocaine* (2005), betoogt dat de ontdekkingen van Freud en Koller zonder Merck onopgemerkt zouden zijn gebleven. Het is de grootschalige productie van cocaïne door het bedrijf geweest, claimt hij, die de mogelijkheid creëerde om de experimenten te herhalen en de vurige interesse in cocaïne te faciliteren in Europa.²⁸ De beschikbare cijfers lijken dit te bevestigen, maar suggereren ook een sterke vraag-aanbod relatie. Merck produceerde in het boekjaar 1883-1884, toen Freud zijn essay schreef, in totaal 1410 gram cocaïne. Het jaar daarop was dat al 30 kilo; in 1890-1891 557 kilo. Vijftien jaar na ‘Über Coca’ produceerde Merck 1564 kilo cocaïne per jaar. In de periode tot de Eerste Wereldoorlog vervijfvoudigde de productie: in 1913 was dit 8683 kilo.²⁹ Nota bene: Merck was weliswaar marktleider, maar wereldwijd niet de enige producent. De globale productie van cocaïne was in deze jaren dus nog hoger. Karch gaat bij zijn stelling vooral uit van aanbod, wat nauw aansluit op zijn these dat grote drugsepidemieën grotendeels veroorzaakt worden door farmaceutische bedrijven. Het is echter te simpel om de grote belangstelling voor en het gebruik van cocaïne louter te verklaren aan de hand van het bestaande aanbod. Het is onwaarschijnlijk dat Merck zoveel zou produceren zonder zeker te zijn van een grote afzetmarkt, bovendien waren cocabladeren in de beginjaren van de productie ook geen bijzonder goedkope grondstof, met name vanwege de afstand. De ontwikkeling van de cocaïne-industrie

²⁶ R.W. Freudemann, F. Öxler en S. Bernschneider-Reif, ‘The origin of MDMA (ecstasy) revisited: the true story reconstructed from the original documents’ in: *Addiction History* 101 (2006) 1241-1245, aldaar 1242.

²⁷ W. Michel, *E. Merck* (Darmstadt 1937) 28.

²⁸ Karch, *A Brief History of Cocaine*, 62-65.

²⁹ Friedman, ‘Germany and the transformation of cocaine, 1880-1920’, 90.

faciliteerde de stijgende vraag, maar het is waarschijnlijker dat hier sprake was van een meer traditionele wisselwerking tussen vraag en aanbod in plaats van het ‘pushen’ van cocaïne wat door Karch gesuggereerd wordt.

Merck besloot bijvoorbeeld in 1885 om korte tijd te stoppen met de productie van cocaïne. Dit lag deels aan een forse prijsdaling, waardoor het rendement eveneens daalde. Een gram cocaïne van Merck kostte in februari dat jaar 23 mark, in oktober nog maar 4 mark. Twee jaar later kostte het minder dan een mark per gram (in 1880 had een mark de waarde van ongeveer €6,50). In een Amerikaanse apotheek kostte een gram cocaïne van Parke, Davis and Company \$2,50. Deze prijsdaling werd veroorzaakt door een toename van de import in cocabladeren, nadat de handel in deze grondstof professionaliseerde als reactie op de stijgende vraag. Toen Merck de productie tijdelijk stillegde, ondernam Parke, Davis and Company een poging om de Europese markt te veroveren, onder meer door medici gratis cocaïne te sturen om onderzoek mee te doen. Door deze agressieve handelsstrategie hervatte Merck de fabricage van cocaïne en vergrootte haar productiecapaciteit, uit angst haar dominante marktpositie te verliezen.³⁰ Er was dus wel degelijk vraag naar cocaïne. Positieve berichten over de werking van cocaïne lagen hieraan ten grondslag. De hierboven uiteengezette medische discussie werd bovendien gevoerd in vakbladen en bereikte daarmee een kleine groep mensen, veel van de kritiek op cocaïnegebruik bleef hiermee aanvankelijk buiten beeld.

De farmaceutische industrie was niet als enige verantwoordelijk voor het ontstaan van grootschalig cocaïnegebruik, maar speelde wel een belangrijke rol bij het faciliteren hiervan. Farmaceutische bedrijven wisten wetenschappelijke kennis te combineren met een moderne industriële productie en een Fordiaans zakeninstinct. In de hagiografieën van zowel H.E. Merck als H.C. Parke en G.S. Davis wordt hun fingerspitzengefühl en koopmansgeest geprezen. Het morele vraagstuk bleef voor hen echter buiten beeld, zelfs toen duidelijk werd dat cocaïne verslavend was en lichamelijke schade toe kon brengen, soms met dodelijke afloop.

Opiumpolitiek

Het morele vraagstuk werd aan de politiek overgelaten. De weg naar het internationaal productie- en handelsverbod dat halverwege de jaren twintig van kracht

³⁰ Ibidem, 86-87.

werd was echter allesbehalve eenvoudig. Inmenging van de politiek met alcohol- en drugsgebruik was een relatief nieuw verschijnsel in deze periode en men was niet altijd even ontvankelijk voor wetgeving en regulering. Vroeg activisme tegen cocaïne ontstond in de *civil society*, waarin verschillende groepen actievoerden tegen vergelijkbare maatschappelijke problemen als alcoholisme en morfineverslaving. Hierbij moet men bedenken dat alcoholisme gedurende de negentiende en twintigste eeuw een veel grootschaliger probleem was dan morfine- en cocaïneverslaving. Daarbij werd cocaïne ‘laat’ ontdekt, wat de relatief trage bewustwording van de gevaren van de drug verklaart. Morfine was bijvoorbeeld al langer dan een halve eeuw op de markt voordat men het ging beschouwen als een maatschappelijk probleem. Daarnaast kwam zeker in de beginjaren cocaïnegebruik niet of nauwelijks voor bij de maatschappelijke onderklasse, in tegenstelling tot drankzucht. Voor 1900 werd cocaïne voornamelijk gebruikt door mensen uit hogere maatschappelijke klassen, wat in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw veranderde.³¹

Activisme tegen cocaïnegebruik kwam in de Verenigde Staten eerder op gang dan op het Europese continent. Het grootschalig morfinegebruik na de Amerikaanse Burgeroorlog zorgde voor een verslavingsgolf, met name in de meer geïndustrialiseerde delen van het land, zoals de steden langs de oostkust en grote industriecentra als Chicago en Detroit.³² Het gebruik van cocaïne als medicijn tegen de gewraakte morfineverslavingsepidemie zorgde in veel gevallen voor een dubbele verslaving (zoals Erlenmeyer en Lewin al vreesden), die vrij eenvoudig gefaciliteerd werd door de farmaceutische industrie. Ter illustratie, Parke, Davis and Company brachten naast sigaretten met cocaïne erin tevens een ‘cocaine injection kit’ op de markt, voorzien van een spuit waarmee de gebruiker de drug als oplossing bij zichzelf kon inbrengen.³³ Voordat men zich in het maatschappelijk debat ging verzetten tegen cocaïnegebruik, waren verscheidene groepen al in touw gekomen tegen alcoholisme en tot op zekere hoogte ook tegen morfinisme. Deze organisaties hadden hun wortels doorgaans in de christelijke traditie van de achttiende eeuw en een puriteinse, protestantse inslag. Vrouwenactivisten waren vaak nauw betrokken bij deze verbanden. Dergelijke maatschappelijke bewegingen zouden later in de Verenigde Staten via het burgerinitiatief ook de drooglegging (1920-1933) bewerkstelligen. Een

³¹ M. Kohn, ‘Cocaine girls. Sex, drugs and modernity in London during and after the First World War’ in: P. Gootenberg, *Cocaine. Global Histories* (Londen 1999) 105-122, aldaar 105-106.

³² Courtwright, *Dark Paradise*, 29-32.

³³ Karch, *A Short History of Cocaine*, 112.

belangrijke overwinning voor deze burgerinitiatieven was de instemming van the Pure Food and Wares Act in 1906, een verbod op cocaïne en opiaten in levensmiddelen.³⁴

Hoewel een verbod op cocaïne zelf voorlopig uitbleef, begon de overheid van de Verenigde Staten rond de eeuwwisseling al binnenlandse maatregelen te nemen. Zo werden er ook restricties ingevoerd voor de handel in cocabladeren en cocapasta uit Peru. Dit bemoeilijkte de productie van cocaïne door Parke, Davis and Company en gaf Merck de overhand op de Amerikaanse markt, dat sinds 1887 een vestiging in de Verenigde Staten had. Onder de Duitse wetgeving konden de grondmaterialen immers nog altijd naar Duitsland verscheept worden en de daar geproduceerde cocaïne kon weer naar de Verenigde Staten geëxporteerd worden. Dergelijke situaties, waarin internationale handel binnenlandse wetten en belangen ondermijnde (de door Groot-Brittannië gedomineerde opiumhandel vanuit China speelde bijvoorbeeld ook een rol), zorgden ervoor dat de Verenigde Staten hun binnenlandse politiek internationaal gingen uitdragen. Dit gebeurde voor de eerste keer bij de samenkomst van de opiumcommissie te Shanghai in 1909, wat in een reeks onduidelijke, niet-bindende afspraken resulteerde. Deze bijeenkomst ging bovendien uitsluitend over opium. Er werd een aanzet gegeven tot een nieuwe bijeenkomst, waarbij meer landen betrokken zouden zijn en er een duidelijke regelgeving op tafel zou moeten komen. Onder diplomatieke druk van Groot-Brittannië werden morfine en cocaïne aan de agenda toegevoegd. Het hoofddoel was overigens niet het verbieden, maar het reguleren van de drugs in kwestie.³⁵

De Opiumconferentie vond plaats in Den Haag van 1 december 1911 tot eind januari 1912. Op 28 januari kwam er een verdrag op tafel, waarin stond dat de deelnemende landen bereid waren ‘to bring about the gradual suppression of the abuse of opium, morphine, and cocaine as also of the drugs prepared or derived from these substances, which give rise or might give rise to similar abuses.’³⁶ Het verdrag zelf, hoewel duidelijker dan de richtlijnen die in 1909 werden opgesteld, benadrukte vooral de regulering van de handel en was eerder een aansporing dan een gebod. Het belangrijkste was dat de productie en handel beperkt werd tot individuen aan wie een vergunning werd verstrekt door de overheid. Hoewel Duitsland het verdrag

³⁴ W. McAllister, *Drug Diplomacy in the Twentieth Century. An International History* (Londen 2000) 18-19.

³⁵ McAllister, *Drug Diplomacy*, 27-28.

³⁶ International Opium Convention, 28-01-1912. Bron: https://archive.org/stream/jstor-2212596/2212596_djvu.txt, geraadpleegd op 13 juni 2016.

ondertekende, werd het niet geïmplementeerd. Dat hoefde immers ook niet; een nadere bestudering van het verdrag toont aan dat het vooral leunt op de goede wil en ‘best endeavours’ van de betrokken landen. Het verdrag diende als model voor de latere opiumwet, maar werd in 1915 slechts in vijf van de dertien landen geïmplementeerd: de Verenigde Staten, Nederland, China, Honduras en Noorwegen.

De opiumconferentie haakte in op een discussie in Duitsland die zich van de medische tijdschriften naar de politieke ruimte had verplaatst. Op 4 maart 1910 besloot de Reichstag met een breed gesteund voorstel tot strengere controle op niet-gelegitimeerde verkoop van cocaïne en morfine. Het *Kaiserliche Gesundheitsamt* noteerde bovendien dat de drugsproblematiek in Duitsland toenam en dat cocaïne steeds meer werd gebruikt, ‘met name onder hen die aan morfine niet genoeg hebben.’ Het directe effect van de wet was een strengere controle op artsen die de drugs in kwestie gemakzuchtig voorschreven. Een volgend voorstel in 1911, dat de handel zou beperken tot apotheken en de verkoop aan groothandels zou verbieden (de grootste inkopers van farmaceutische bedrijven) stuitte op weerstand vanuit de farmaceutische branche, die actief lobbyde tegen verdere regulering van de verkoop.³⁷ Het verdrag werd in Duitsland uiteindelijk niet geïmplementeerd.

Cocaïne in de loopgraven

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog had twee belangrijke gevolgen betreffende cocaïne: het diplomatieke proces dat was gestart met de opiumconferentie in Den Haag stond stil en het conflict verstoorde de vooroorlogse handelspatronen. Daarnaast wordt de Eerste Wereldoorlog in het overgrote deel van de huidige studies beschouwd als een periode waarin het cocaïnegebruik escaleerde, zonder dat er een duidelijke verklaring voor wordt gegeven. De *Kokainwelle* in de Weimarrepubliek wordt steevast in verband gebracht met de oorlog en de afloop daarvan. Het is daarom van belang om kort in te gaan op de rol die cocaïne tijdens het conflict speelde.

Voor de Duitse cocaïne-industrie bracht de oorlog weinig goeds. Waar Merck in 1913 met 9000 kilo een nieuw hoogtepunt in productie bereikte, was dit in 1915 slechts 500 kilo, wat vooral te maken had met een gebrek aan grondstoffen. Cocabladeren waren lastig te krijgen nu de handelsroutes door het conflict werden

³⁷ Friedman, ‘Germany and the transformation of cocaine’, 92-93.

verstoord.³⁸ Binnen deze context vond de opkomst van de Nederlandsche Cocaïne Fabriek (NCF) plaats. De NCF werd in 1900 opgericht door de Koloniale Bank en had vooral op het gebied van grondstoffen een voorsprong op haar concurrenten. Men was succesvol begonnen met het telen van cocaplanten op Java, wat voor de NCF een groot praktisch voordeel had. Waar bedrijven zoals Merck te lijden hadden onder de oorlog, profiteerde de NCF zowel van de neutraliteit van Nederland tijdens de oorlog als van de korte lijnen tussen de fabriek en de grondstoffen in de koloniën, en verstevigde haar positie op de markt.³⁹

De laatste jaren is er vrij veel aandacht geweest voor de NCF en haar activiteiten tijdens de oorlog, met name vanwege de historische roman *De handelsreiziger van de Nederlandsche Cocaïne Fabriek* (2009) van schrijfster Conny Braam. De hoofdpersoon van de roman is Lucien Hirschland, een succesvolle koopman van de NCF die gedurende de oorlog door Europa reist en zaken doet met verschillende landen die bij het conflict betrokken zijn. Na de oorlog komt hij tot de schokkende ontdekking dat de door hem verkochte cocaïne als stimuleringsmiddel aan soldaten gegeven werd. De roman laat qua stijl te wensen over, loopt over van overbodige karakterduiding en vervalt regelmatig in literaire en historische clichés. Het verrassende en schokkende onderwerp had de critici kennelijk mild gestemd: het boek werd goed ontvangen en is daarnaast een rol gaan spelen in het historische debat. Het gebrek aan gedetailleerde academische studies naar cocaïnegebruik tijdens de oorlog kan hierbij een rol hebben gespeeld, een enkele studie haalt Braam zelfs aan als ‘narrative history’.⁴⁰ Een historische roman is in eerste instantie fictie, maar de inhoud van het boek heeft een aanzienlijke rol gespeeld in de meer recente beeldvorming van cocaïnegebruik tijdens de oorlog. Braam heeft daarnaast wel degelijk onderzoek verricht naar de geschiedenis van de NCF en cocaïnegebruik door soldaten, en in publieke optredens de authenticiteit van de informatie in haar roman benadrukt.

In het boek, volgens Braam dus gebaseerd op ware feiten, wordt gesuggereerd dat Nederland de grootste cocaïneproducent ter wereld was ten tijde van de oorlog. De NCF zou op grote schaal cocaïne hebben verkocht aan verschillende

³⁸ Ibidem, 95.

³⁹ M. de Kort, ‘Doctors, diplomats, and businessmen. Conflicting interests in the Netherlands and Dutch East Indies 1860-1950’ in: P. Gootenberg (ed.), *Cocaine: Global Histories* (Londen 1999) 123-145, aldaar 131.

⁴⁰ L. Kamienski, *Shooting Up. A Short History of Drugs and War* (Oxford 2016) 93.

oorlogvoerende landen, met name Groot-Brittannië en Duitsland. Deze gebruikten het vervolgens als medicijn, al dan niet in combinatie met morfine, en als pepmiddel voor de soldaten in de loopgraven. De Nederlandse chemicus Hans Bosman promoveerde in 2012 op de geschiedenis van de NCF. In zijn proefschrift maakte hij korte metten met de beweringen van Braam. Bosman komt niet geheel objectief over. Hij was voorheen werkzaam in de farmaceutische industrie en spant zich in voor een eerherstel voor de NCF, die door Braam werd geportretteerd als een smerig onderdeel van de Nederlandse geschiedenis. De studie is desondanks grondig gedocumenteerd, afgewogen en weersprekt de beweringen van Braam met klare taal.

Met name het cocaïnegebruik door soldaten is interessant in relatie tot de latere *Kokainwelle*. Braam geeft dit gestalte in het personage van Robin Ryder, een Britse veteraan waarmee Hirschland in contact komt. Hij vertelt over hoe zijn kameraden en hijzelf cocaïne kregen in de loopgraven en hoe de hoofdsteden van Europa na de oorlog hierdoor uitpuilen van de cocaïneverslaafden.⁴¹ Dit is een verzinsel dat niet door feiten of data wordt ondersteund. Er doen wel enkele verhalen ten ronde. Zo zouden Australische soldaten bij de slag om Gallipoli grote hoeveelheden cocaïne hebben gekregen. Soldaten kregen vaak rum voordat ze ‘over the top’ gingen, Braam voegt hieraan toe dat de legerleiding cocaïne in de drank oploste. Cocaïne werd ook geassocieerd met Engelse en Duitse oorlogsvliegers, zo wordt gezegd dat Hermann Göring in zijn diensttijd veel cocaïne gebruikte. Behalve dat deze verhalen waarschijnlijk apocrief zijn, ging het hier sowieso om kleinschalige zaken die geenszins representatief konden zijn voor het gehele front.⁴² Cocaïne was echter net als morfine wel aanwezig in de veldhospitelen en bovendien verkrijgbaar in de apotheek. In dit licht is het minder verwonderlijk dat de dichter Georg Trakl in 1914 stierf aan een cocaïne-overdosis in een militair ziekenhuis te Kraków, en dat de schrijver Gottfried Benn experimenteerde met cocaïne toen hij als arts verbonden was aan een Duits lazaret in Brussel in 1916. Massale verspreiding van de drug lijkt echter uitgesloten. Hier valt overigens ook een praktisch argument tegenin te brengen. Cocaïne zorgt voor een hoge bloeddruk, stress en disassociatie met de omgeving. Niet ideaal voor infanteriesoldaten die zich sowieso al in een erg gevaarlijke situatie

⁴¹ C. Braam, *De Handelsreiziger van de Nederlandsche Cocaïne Fabriek* (Amsterdam 2009) 392-393.

⁴² H. Bosman, *The History of the Nederlandsche Cocaïne Fabriek and its Successors as Manufacturers of Narcotic Drugs, analysed from an International Perspective* (Maastricht 2012) 552; Kamienski, *Shooting Up*, 94.

bevinden. Cocaïne had geen ‘killing machines’ van ze gemaakt, maar er waarschijnlijk voor gezorgd dat ze nog sneller gesneuveld waren.

Er waren wel indicaties voor het cocaïnegebruik onder soldaten aan het thuisfront. In Londen ontstond er opschudding nadat er cocaïnegebruik werd ontdekt bij een groep Canadese soldaten. De situatie werd nogal opgeblazen door de media en er ontstond paniek. De overheid reageerde door cocaïne te verbieden via de Defense of the Realm Act (DORA), een wet die onder meer censuur en alcohol reguleerde. Dit was een belangrijke ontwikkeling. Voor de oorlog werd cocaïnegebruik gezien als schadelijk voor het individu, maar door de oorlogstoestand en het gebruik door soldaten werd het als schadelijk voor de samenleving als geheel beschouwd.⁴³ In Duitsland ondernam de overheid eveneens actie. In maart 1917 werden de medicijnvoorraden gecentraliseerd en de vrije verkoop van cocaïne aan banden gelegd. Terwijl het internationale debat rondom cocaïne in de oorlogsjaren stillag, werd opvallend genoeg in veel landen de binnenlandse wetgeving strenger door de situatie die gecreëerd werd door de oorlog. Enerzijds door het vergroten van de uitvoerende macht van een instituut als het *Kaiserliches Gesundheitsamt*, anderzijds door het ontstaan van een binnenlands drugsprobleem.⁴⁴

Hoewel soldaten dus geen cocaïne kregen in de loopgraven, was er indicatie van een drugsprobleem aan het thuisfront. De Eerste Wereldoorlog was in meerdere opzichten een uniek conflict. Niet eerder waren zulke grote hoeveelheden manschappen gemobiliseerd en de moderne oorlogsvoering was een regelrechte hel. Er kwamen logischerwijs meer soldaten in contact met cocaïne en morfine dan voorheen en veteranen zochten vanwege trauma's en oorlogswonden aan het thuisfront vaker de roes op.⁴⁵ Cocaïne was relatief eenvoudig te krijgen, totdat de overheid in sommige landen strenger ging reguleren. Een detail dat hierbij veel over het hoofd wordt gezien, is de sterke prijsdaling van cocaïne tijdens de oorlog. Voor de oorlog was er tot op zekere hoogte sprake van een internationale kartelvorming, die de prijs stabiliseerde en hoog hield. Door de verstoring van de internationale handel en verhoudingen tussen de strijdende landen, brak het kartel en werd de cocaïne aan de (nogal onstuimige) vrije markt overgelaten.⁴⁶ In de jaren voor de oorlog was cocaïne in hogere kringen en de bohème van de Europese hoofdsteden in trek geweest

⁴³ Kohn, ‘Cocaine girls’, 111-113.

⁴⁴ Friedman, ‘Germany and the transformations of cocaine’, 95-96.

⁴⁵ Kamienski, *Shooting Up*, 93.

⁴⁶ De Kort, ‘Doctors, Diplomats and Businessmen’, 130.

als roesmiddel. De prijsdaling zorgde ervoor dat cocaïne ook een opmars maakte in kroegen, nachtclubs en bordelen, plaatsen waar soldaten met verlof vaak kwamen. Tijdens de oorlog werd zowel in Londen, Parijs als Berlijn cocaïne geassocieerd met prostitutie. Cocaïne was voor soldaten vermaak, roesmiddel en ontsnapping.

De Eerste Wereldoorlog was een keerpunt. Bij het Verdrag van Versailles drukte de Verenigde Staten de implementatie van de opiumregulering door zoals deze was besproken in Den Haag in 1912. Tijdens de oorlog had het cocaïnegebruik zich echter verspreid en had zich van medicijn getransformeerd tot een roesmiddel dat als maatschappelijk probleem werd gezien. Hoewel soldaten niet massaal cocaïne kregen in de loopgraven, nam het gebruik aan het thuisfront toe. Zowel de prijsdaling als een drang naar escapisme vanwege oorlogstrauma's lagen hieraan ten grondslag. Na de wapenstilstand in 1918 werd in het onrustige Duitsland op 11 november de Weimarrepubliek uitgeroepen. Berlijn, de hoofdstad van de jonge republiek, werd geplaagd door politieke onrust en economische crises. Dit zou het decor vormen voor de *Kokainwelle* in de jaren twintig, die uitvoerig gestalte kreeg in de kunst en literatuur van de Weimarrepubliek.

Hoofdstuk 2: Berlijn en de *Kokainwelle* in woord en beeld

De Oostenrijkse dichter Georg Trakl (1887-1914) ontwikkelde al op jonge leeftijd een zware cocaïneverslaving. Hij experimenteerde met verschillende drugs aan het einde van zijn schooltijd in Salzburg, vlak na de eeuwwisseling. Hij volgde een opleiding tot apotheker, wat het gemakkelijk maakte om aan de verdovende middelen te komen. Zo rond 1911 raakte hij verslingerd aan cocaïne. Naast zijn werk als apotheker schreef hij gedichten, waarvan de eerste bundel verscheen in 1913. Hij werd geplaagd door depressies, die samenhangen met zijn grootschalige drugsgebruik. Het alledaagse verdroeg hij slecht. ‘Erwachend fühlst du die Bitternis der Welt’, schreef hij in augustus 1914.⁴⁷ Trakl werd kort daarna opgeroepen voor het Oostenrijk-Hongaarse leger en naar het front in Galicië gestuurd. Hier schreef hij een aantal van zijn meest indrukwekkende gedichten, waarin hij zijn traumatische gevechtservaringen probeerde te verwerken. ‘Grodek’ bijvoorbeeld: ‘Sterbende Krieger, die wilde Klage / Ihrer zerbrochener Münder (...) Die heiße Flamme des Geistes nährt heute ein gewaltiger Schmerz, / Die ungeborenen Enkel.’⁴⁸ In deze periode verhevigde Trakls cocaïnegebruik; hij kon de drug kopen in de dorpsapotheek. Uiteindelijk was het geen Russische kogel, maar de cocaïne die hem fataal werd. Na een geestelijke inzinking werd Trakl naar het ziekenhuis in het nabijgelegen Kraków gestuurd, waar hij op 3 november 1914 stierf aan een overdosis cocaïne. ‘Suicid durch Cocainintoxination! [sic]’ noteerde de dienstdoende arts verrast. Of dat een juiste aanname was, is niet zeker. Trakl was nu eenmaal een zware gebruiker, of zoals zijn vriend en mentor Ludwig von Ficken hem omschreef, ‘ein starker Trinker und Drogenesser’.⁴⁹

Op het eerste gezicht lijkt het tragische lot van Trakl vreemd, zeker in verhouding tot andere verhalen en lotgevallen van dichters die vochten in de Eerste Wereldoorlog. Maar in feite was zijn leven representatief voor het cocaïnegebruik tijdens de vooroorlogse periode en past het goed in het patroon dat in het vorige hoofdstuk is geschetst. Hij ontwikkelde zijn verslaving in de redelijk sociaal exclusieve bohème van Salzburg en Wenen; de drug was zelfs in de uithoeken van Oostenrijk-Hongarije verkrijgbaar (in dit geval het landelijke Galicië); er was nog geen sprake van een *Kokainwelle* zoals die later werd toegeschreven aan de

⁴⁷ R. Millington, *Snow from Broken Eyes. Cocaine in the Lives and Works of Three Expressionist Poets* (Bern 2012) 229.

⁴⁸ G. Trakl, ‘Grodek’ in: *Das wilde Herz. Gedichte* (Stuttgart 2001) 71.

⁴⁹ Millington, *Snow from Broken Eyes*, 225.

naoorlogse periode. Trakl was met zijn literatuur zijn tijd echter vooruit. Niet alleen behoorde hij tot de literaire voorhoede van het expressionisme, maar ook verwerkte hij zijn ervaringen met cocaïne in zijn poëzie. Dat was tot op dat moment ongebruikelijk. Sinds Quincey's *Confessions of an English Opium-Eater* kwam drugsgebruik regelmatig voor in de negentiende-eeuwse literatuur, met name in het werk van Charles Baudelaire (1821-1867). Cocaïne speelde echter een beperkte rol.

Na de Eerste Wereldoorlog ontstond er een genre dat we 'cocaïneleratuur' kunnen noemen: literatuur die niet alleen beïnvloed werd door cocaïnegebruik, maar waarin de consumptie van de drug een centrale rol speelde. De opkomst van dit genre had grotendeels te maken met de toename van het cocaïnegebruik na de Eerste Wereldoorlog en was sterk vertegenwoordigd in Berlijn. Bij het analyseren van de *Kokainwelle* en de beeldvorming daarvan wordt in studies vaak voorbij gegaan aan literaire bronnen. Hoewel de inhoud van hun werk fictief was, bleven de schrijvers en kunstenaars die in dit hoofdstuk besproken worden dicht bij zichzelf, en speelde cocaïne ook een rol in hun persoonlijk leven. In dit hoofdstuk zal een exposé van literatuur en kunst meer licht werpen op de beleving en beeldvorming van cocaïnegebruik in Berlijn tijdens de Weimarrepubliek. Allereerst door een beknopt beeld te geven van het cocaïnegebruik in Berlijn vlak na de Eerste Wereldoorlog. De band tussen drugs en literatuur, en cocaïne en het expressionisme in het bijzonder, vormt hierna een gedeeltelijke verklaring voor de opkomst van cocaïneleratuur. Een biografische schets van de dichter Walter Rheiner en danseres Anita Berber geeft, in combinatie met een analyse van hun kunst, een beeld van twee individuen bij wie het cocaïnegebruik met hun leven en werk verstrengeld was. Twee andere auteurs, Gottfried Benn en Hans Fallada, hadden een minder intensieve periode van cocaïnegebruik, maar verwerkten dit tevens op literaire wijze. Buitenlanders hadden een andere perceptie van Berlijn en het cocaïnegebruik in de stad. Dit zal behandeld worden aan de hand van de Vlaming Paul van Ostaijen en de Nederlander Coen Hissink, die beiden over cocaïne in Berlijn schreven. Cocaïneleratuur kwam ook buiten Berlijn en Duitsland op. Aan de hand van de romans van de Russische M. Agajev, de Britse Aleister Crowley en de Italiaanse Pitigrilli wordt dit vergeleken met de Duitstalige tegenhangers binnen het genre. Tot slot wordt het exposé geplaatst binnen de context van de 'Rauschkultur' in Berlijn en wordt het nut van literatuur als bron in de historische context van de *Kokainwelle* aangeduid.

‘Wir schnupfen und wir spritzen’

Waar voor en tijdens de oorlog met name Parijs en Londen werden genoemd als hedonistische plekken waar cocaïnegebruik veel voorkwam, spande in de naoorlogse periode Berlijn de kroon. ‘Nacht! Tauentzien! Kokain! Das ist Berlin!’⁵⁰, noteerde de Russische dichter Andrej Bely (1880-1934) in een spottende column over Berlijn in een krant uit Sint-Petersburg in 1924. Bely had net drie jaar doorgebracht in Charlottenburg (door de in het oog springende aanwezigheid van Russische immigranten ook wel ‘Charlottengrad’ genoemd). Hij had het nachtleven in dit bruisende stadsdeel, waar de Tauentzienstraße het kloppend hart van was, aan den lijve ondervonden. De humoristische schrijver Fritz von Ostini publiceerde eind 1919 ‘Wir schnupfen und wir spritzen. Neues Berliner Kommerlied’ in het blad *Jugend*. ‘Und wir Berliner greifen drum / Zu Kokain und Morphium - / Mag ’s donnern drauß und blitzen, / Wir schnupfen und wir spritzen!’ Uit het liedje blijkt dat de recente restricties op cocaïnehandel geen enkel probleem waren: ‘Die Mittelchen sind zwar verwehrt / Durch das Gesetz von oben, / Doch was offiziell entbehrt, / Wird heutzutage geschoben.’ (...) ‘Und spritzt man sich ins Irrenhaus / Und schnupft man sich zu Tode - / Du lieber Gott, was macht das aus / In dieser Weltperiode!’⁵¹

Er schuilt meer achter het ‘Neues Berliner Kummerlied’ dan slechts de laconieke dichtkunst van Von Ostini. Het illustreerde niet alleen het cocaïnegebruik (door het op de hak te nemen), maar koppelde het ook aan de tijd waarin men leefde. Het verband tussen escapisme, drugsgebruik en de beschikbaarheid van cocaïne werd vorig hoofdstuk al gelegd; dit speelde ook in Berlijn zonder twijfel een rol. De vroege jaren van de Weimarrepubliek werden gekenmerkt door grote onrust, veroorzaakt door gebeurtenissen die hoofdzakelijk in Berlijn plaatsvonden, zoals de Spartakistenopstand (1919) en de Kapp-Putsch (1920). De hyperinflatie, die in 1923 haar absurde hoogtepunt bereikte, had vooral in de steden een desastreus effect. Literatuur is vaak een interessante maatschappelijke barometer. De literaire perceptie van deze crises in combinatie met het beschreven cocaïnegebruik kan meer inzicht bieden in de ‘Rauschkultur’ die ontstaan zou zijn in deze periode.

Er is nog een voor de hand liggende reden voor de toename van het cocaïnegebruik in Berlijn, namelijk migratie. In de jaren na de oorlog nam het

⁵⁰ A. Bely, ‘Wie schön es in Berlin ist’ in: F. Mierau (ed.) *Russen in Berlin 1918-1933. Eine kulturelle Begegnung* (Berlijn 1988) 56-68, aldaar 60.

⁵¹ F. von Ostini, ‘Wir schnupfen und wir spritzen. Neues Berliner Kommerlied’ in: A. Springer (ed.), *Kokain. Mythos und Realität. Eine kritisch dokumentierte Anthologie* (Wenen 1989) 81-82, aldaar 81.

inwoneraantal van de stad toe. In 1920 werden de omliggende gemeentes geïncorporeerd in 'Groß-Berlin' en de stad had een grote aantrekkingskracht, zowel op Duitsers als buitenlanders. Berlijn ontwikkelde zich in deze periode ook tot het culturele centrum van de Weimarrepubliek. Voor de oorlog kwam drugsgebruik veel voor bij kunstenaars en schrijvers; in de Weimarrepubliek was dit niet anders. In het jaar na de wapenstilstand trokken ook veel soldaten van het front terug en kwamen terecht in Berlijn. In relatie tot cocaïne was dit interessante ontwikkeling. De soldaten waren bekend met het gebruik van cocaïne en morfine en namen bovendien de voorraden van het front mee. Hoewel de handel en verkoop strikter gereguleerd waren sinds 1917, kon dit goed de oorzaak zijn voor het 'schieben' waarover Von Ostini dichtte.

Hoeveel inwoners van de stad cocaïne namen, is lastig in te schatten. De meeste studies wagen zich daar niet aan. Een enkele studie uit begin jaren negentig noemt in een ruime schatting een constant aantal van tien- à twintigduizend cocaïnegebruikers op een totale stadsbevolking van 4,5 miljoen inwoners gedurende de gehele Weimarrepubliek.⁵² Een contemporain bericht, geschreven door een correspondent voor het *Journal of the American Medical Association*, maakte in 1923 melding van vijf à zesduizend cocaïneverslaafden in de Duitse hoofdstad.⁵³ In beide gevallen werd het genoemde getal niet nader toegelicht of werd een duidelijke bron vermeld. De begrippen 'gebruiker' en 'verslaafde' werden evenmin afgebakend. Hoewel deze getallen weinig houvast bieden, lijkt de *Kokainwelle* op het eerste gezicht wel mee te vallen. Desondanks namen artsen in de jaren twintig deze term alsnog in de mond en hanteerden daarnaast de term 'Kokainismus', waar enkele studies aan gewijd werden. Tegelijkertijd kwam cocaïne op in kunst en literatuur, een unieke gebeurtenis die geworteld was in een langere artistieke traditie.

'Les paradis artificiels'

Een groot deel van de cocaïnegebruikers uit deze periode heeft geen teksten of beelden achtergelaten. Voor het bestuderen van de beeldvorming van cocaïnegebruik is de literatuur waar zij als personages in voorkomen echter een rijke bron. Vanaf 1918 ontwikkelde de cocaïneleratuur zich duidelijk als genre, met voorgangers als

⁵² T. Schweer en H. Strasser, 'Kokain: Zur gesellschaftlichen Karriere einer Droge', in: *Duisburger Beiträge zur soziologischen Forschung* 3 (1990), 1-19, aldaar 9.

⁵³ A. Springer (ed.), *Kokain. Mythos und Realität. Ein kritisch dokumentierte Anthologie* (Wenen 1989) 78.

Georg Trakl en Gottfried Benn. Halverwege de jaren twintig verdween deze literatuur weer. Het leverde een bonte verzameling romans, verhalen en gedichten op. De expliciete rol die drugs in deze literatuur spelen was een nieuw verschijnsel, drugsgebruik onder kunstenaars uiteraard niet. Dit kwam sinds de negentiende eeuw voor en hing nauw samen met de stroming van de Romantiek, waarin individualiteit, geestelijke expansie en escapisme centraal stonden. Drugs beïnvloedden de werking van het centraal zenuwstelsel en lenen zich daarmee uitstekend voor de escapades van een *poète maudit*. Tegelijkertijd werden nieuwe drugs ontworpen, de productie geoptimaliseerd en nam de beschikbaarheid toe. Thomas de Quincey schreef in zijn *Confessions of an English Opium-Eater*:

‘Here was the secret of happiness, about which philosophers had disputed for so many ages, at once discovered; happiness might now be bought for a penny, and carried in the waistcoat-pocket; portable ecstasies might be had corked up in a pint-bottle; and peace of mind could be sent down by the mail.’⁵⁴

De Franse dichter Charles Baudelaire was gefascineerd door het boek van De Quincey en bouwde voort op de *Confessions* met een uitgebreide verhandeling over het kunstenaarschap en drugsgebruik, *Les Paradis Artificiels* (1860): ‘Le bon sens nous dit que les choses de la terre n'existent que bien peu, et que la vraie réalité n'est que dans les rêves.’⁵⁵ Baudelaire spitste zich vooral toe op het opiumgebruik van De Quincey en zijn eigen consumptie van hasjesj. Het is geen toeval dat het verlangen naar een uitvlucht via drugs ontstaat binnen de context van de eerste grote steden. ‘Il me semble que je serais toujours bien la ou je ne suis pas’, schreef Baudelaire al in *Le Spleen de Paris*. In Berlijn woonachtige intellectuelen als Walter Benjamin, Georg Simmel en Siegfried Kracauer bouwden in de jaren voor en na de Eerste Wereldoorlog op dit idee voort in hun publicaties over het stadsleven. De sterke urbanisatie aan het einde van de negentiende eeuw van veel Europese steden zorgde voor een snelle verandering tussen mens en omgeving. Nadat cocaïne op industriële schaal werd geproduceerd, verscheen het al snel in de literatuur. Het bekendste literaire personage voor de Eerste Wereldoorlog die cocaïne gebruikte, was zonder

⁵⁴ T. De Quincey, *Confessions of an English Opium-Eater* (Londen 1994, 1^e druk Londen 1821) 180.

⁵⁵ C. Baudelaire, *Les paradis artificiels* (Parijs 1972, 1^e druk Parijs 1860) I.

twijfel Sherlock Holmes, die cocaïne zowel gebruikte om zijn deductieve vaardigheden te verscherpen als om te ontspannen. Zijn bedenker, de arts en schrijver Arthur Conan Doyle, raakte via zijn beroep als oogarts in contact met cocaïne en verwerkte dit in zijn verhalen over de detective. Het regelmatige gebruik van de drug door Sherlock Holmes in verschillende boeken, met name de roman *The Sign of Four* (1890) en het verhaal ‘A Scandal in Bohemia’ (1891) tonen cocaïnegebruik als iets dat gebruikelijk was in Londen aan het einde van de negentiende eeuw. In het werk van Conan Doyle klinkt ook een kritische noot door, via Holmes’ assistent Dr. Watson. Wanneer Holmes in *The Sign of Four* op het punt staat om cocaïne te nemen, uit Watson zijn zorgen over de gezondheid van de detective. Sherlock Holmes wijst dit van de hand en verklaart zich nader: ‘I abhor the dull routine of existence. I crave for mental exaltation’.⁵⁶

Het expressionisme, de dominante stroming in kunst en literatuur in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog, keerde zich ook af van de werkelijkheid. De stroming was ontstaan in de jaren voor de oorlog, maar kreeg vooral erna momentum. De traumatische ervaring van de loopgraven en de moderne oorlogsvoering maakten het voor veel kunstenaars onmogelijk om de realiteit nog als inspiratiebron te zien. De naar Duitsland geëmigreerde Russische schilder Wassily Kandinsky was met zijn kunstenaarscollectief *Der blaue Reiter* een van de invloedrijkste kunstenaars binnen het vroege expressionisme. Zijn ideeën over kunst zette hij uiteen in *Über das Geistige in der Kunst* (1911). Volgens Kandinsky moest de schilder zich inderdaad losmaken van de werkelijkheid als inspiratiebron en zich in plaats daarvan richten op de expressie van het innerlijke zelf, een behoefte die hij omschrijft als ‘innere Notwendigkeit’. Muziek, betoogde Kandinsky, is de ultieme uitdrukking van dit concept. Componisten en musici beroepen zich bij het schrijven niet op tastbare of zichtbare objecten uit hun omgeving, maar op het ‘Geistige’.⁵⁷ Kandinsky wilde een synthese bewerkstelligen tussen muziek en kunst, waar hij in zijn eigen woorden maar ten dele in was geslaagd. Deze tekenende opvatting van het expressionisme kan als verklaring dienen voor de symbiose tussen expressionisme en drugsgebruik, ook bij schrijvers. In de literatuur kan men immers een beeld los van de werkelijkheid creëren, dat geheel op het innerlijk van de schrijver berust. Bovendien is binnen de expressionistische literatuur de blik van de schrijver op de wereld veel belangrijker

⁵⁶ A.C. Doyle, *The Sign of Four* (Londen 2014, 1^e druk Londen 1890) 2.

⁵⁷ W. Kandinsky, *Über das Geistige in der Kunst* (Bern 1952, 1^e druk München 1911) 47-49.

dan de realiteit die de verteller daadwerkelijk omgeeft. Cocaïne, zoals we bij vrijwel elke behandelde literaire bron zien, fungeerde als een manier om Kandinskys 'Geistige' deel te betreden, een poort tot het innerlijk. In dezelfde periode raakten ook Freuds ideeën over de verschillende lagen van bewustzijn (id, ego, superego) salonfähig. De roman *Steppenwolf* (1926) van Hermann Hesse, waarin drugsgebruik zowel impliciet als expliciet een rol speelt, is een symbiose hiervan. De band tussen het expressionisme en cocaïnegebruik is even sterk als de band tussen de late Romantiek en Baudelaires 'paradis artificiels'. Een exposé van expressionistische kunstenaars en cocaïneleratuur zal dit verduidelijken.

Walter Rheiner: expressionist in woord en daad

In 1925 schilderde Conrad Felixmüller 'Der Tod des Dichters Walter Rheiner', een eerbetoon aan zijn overleden vriend. Walter Rheiner (1895-1925) was enkele weken daarvoor gestorven aan een overdosis morfine, verarmd en alleen, in een vervallen appartement in Charlottenburg. Met uitzondering van het schilderij bleef zijn dood onopgemerkt. Felixmüller beeldde zijn vriend af voor een hoog open raam, een lege morfinespuit nog in zijn linkerhand. De dichter kijkt nog een laatste keer om, alvorens naar buiten te stappen en te verdwijnen in de *Großstadt*, die glimmend van de neonverlichting oplicht onder een donkere hemel. Rheiner verkeerde in dezelfde kunstzinnige kringen van het naoorlogse Berlijn als Otto Dix en zijn vriend Felixmüller, die het werk van Rheiner illustreerde met etsen en houtsneden.

De vroeg overleden expressionistische dichter liet negen dichtbundels, een aantal korte verhalen en een novelle achter. Het is met name de novelle, *Kokain*, die tot verbeelding spreekt en ook deels leidde tot de herontdekking van de schrijver en een heruitgave van zijn werk in de jaren tachtig. Na zijn dood raakte het werk van Rheiner snel in de vergetelheid, ondanks haar literaire kwaliteit. De verklaring hiervoor school deels in de grote schaal waarop het expressionisme zich sinds 1914 manifesteerde. Er waren eenvoudigweg zoveel kunstenaars dat er op den duur een schifting plaats zou vinden. Sommigen zouden tot de canon gaan behoren, anderen werden vergeten. Dat was althans de mening van Kurt Pinthus, die deze schifting in 1919 grotendeels zelf maakte door de expressionistische poëzie-anthologie

Menschheitsdämmerung samen te stellen en uit te geven.⁵⁸ Het werk van Rheiner was niet opgenomen in de verzameling, wat door sommigen wordt gezien als een verklaring voor de late receptie van Rheiners literatuur.⁵⁹ Zijn oeuvre behoort ondanks de beperkte omvang tot de top van de expressionistische literatuur uit de Weimarrepubliek en bevat tevens een aantal van de belangrijkste gedichten en verhalen uit de cocaïneliteratuur.

Walter Rheiner werd op 18 maart 1895 in Keulen geboren als Walter Schnorrenberg. Zijn vader stierf vroeg, wat een zware financiële druk op de familie legde. Wegens geldgebrek ging hij na zijn examen in 1911 niet naar de universiteit, maar naar de handelsschool. Tijdens zijn opleiding bracht hij tijd door in Luik en Parijs. De Franse hoofdstad was zijn eerste grootstedelijke ervaring en maakte een grote indruk op hem. In deze periode begon hij met schrijven en mat zich het pseudoniem Walter Rheiner aan. In 1914 kwam Rheiner voor het eerst in Berlijn, en de stad beviel hem uitstekend. Hij kwam vaak in het Café des Westens aan de Joachimsthalerstraße, dat ook wel schertsend ‘Café Größenwahn’ genoemd werd. Het café was in de jaren voor de oorlog een plek waar allerhande kunstenaars en schrijvers elkaar troffen; onder anderen Gottfried Benn en Alfred Döblin bezochten het lokaal.

Rheiner werd op jonge leeftijd opgenomen in deze kring van stamgasten, en kwam daarbij voor het eerst in aanraking met cocaïne en morfine. In het café leerde hij Johannes R. Becher kennen. Becher, die na de Tweede Wereldoorlog de eerste cultuurminister van de DDR zou worden, maakte deel uit van een pacifistisch dichterscollectief in de hoofdstad. Hij was verslingerd geraakt aan morfine en cocaïne, deels omdat men met een aantoonbare drugsverslaving ongeschikt verklaard werd voor militaire dienst. Hij introduceerde de drugs bij Rheiner, die eveneens pacifistische overtuigingen had.⁶⁰ Voor hem bleek het drugsgebruik uiteindelijk fataal, zoals helaas maar al te vaak gebeurde met de ‘gepaarte Leidenschaft’ van morfine en cocaïne. Met Becher liep het beduidend beter af. Met de financiële ondersteuning van zijn mecenas Harry Graf Kessler bracht hij in 1918 lange tijd door in een kliniek en wist af te kicken. Kessler was een spin in het web van de Berlijnse *high society* en ondersteunde talloze kunstenaars, waaronder de schilder Max

⁵⁸ K. Pinthus, *Menschheitsdämmerung. Ein dokument des Expressionismus* (Keulen 2008, 1^e druk Berlijn 1919) 28-29.

⁵⁹ Millington, *Snow from Broken Eyes*, 137.

⁶⁰ J. Atai, *Kokainliteratur in der Zwischenkriegszeit* (Frankfurt am Main 2008) 32-33.

Beckmann. Rheiner had echter geen vermogende mecenas en kampte voortdurend met geldgebrek. Een aanzienlijk deel van zijn correspondentie, met name na 1920, bestond dan ook uit smeekbedes om geld. Vaak waren deze gericht aan zijn moeder of uitgevers, een enkele keer schreef hij zelfs aan Walter Rathenau met een verzoek om financiële steun (hij ontving een weinig persoonlijk antwoord en 50 mark).⁶¹ Ondanks zijn cocaïneverslaving werd Rheiner goedgekeurd voor militaire dienst en naar het Russische front gestuurd. Tussen 1914 en 1917 zat hij in de loopgraven en ging afwisselend periodes naar huis om van zijn verslaving af te komen. Net als Trakl verwerkte hij zijn traumatische ervaringen in gedichten. De onbeschrijflijke hel van de oorlog maakte voor velen van kunst een noodzaak waarvoor het expressionisme het middel was. De Eerste Wereldoorlog had op dezelfde manier invloed op de vroege werken van schilders als George Grosz, Ernst Ludwig Kirchner en Otto Dix.

In 1917 ontmoette Rheiner in Keulen Amalie Frederiek Olle (liefkozend ‘Fo’ genoemd), met wie hij trouwde en twee kinderen kreeg. Ze verhuisden naar Berlijn, waar hij snel verviel in zijn vooroorlogse levensritme. Nu sleet hij zijn dagen in het Romanische Café, op de hoek van de Tauentzienstraße en de Budapesterstraße in Charlottenburg, waar de kunstenaarsgemeenschap die voorheen Café Größenwahn bevolkte, zich naartoe had verplaatst. Tot het einde van de Weimarrepubliek bleef dit een belangrijke ontmoetingsplek voor de Berlijnse kunstwereld. Rheiner bracht afwisselend tijd door in Berlijn en in Dresden, waar hij bevriend raakte met Felixmüller. Hoewel Berlijn in de Weimarrepubliek steeds meer het epicentrum van het culturele leven in Duitsland werd, gebeurde ook in Dresden nog veel op cultureel gebied. Voor de oorlog was het een van de centra van het expressionisme – denk bijvoorbeeld aan de kunstbeweging *Die Brücke* –, een traditie die zich ook tijdens de oorlog voortzette. Hij richtte de uitgeverij *Dresdner Verlag von 1917* op en werkte als redacteur voor het expressionistische tijdschrift *Menschen*.

Rheiner behaalde in deze periode enige successen. Hij publiceerde onder meer de dichtbundel *Insel der Seligen* en de novelle *Kokain*; hij verwierf relatieve bekendheid met zijn werk. De recensies waren wisselend positief en negatief.⁶² Hoewel hij tussen 1917 en 1920 probeerde van het schrijven te leven en zijn gezin te onderhouden, was dit vaak niet voldoende. Het was een periode die getekend werd

⁶¹ W. Rheiner aan W. Rathenau, juni 1919, in: W. Rheiner en T. Rietszschel (ed.), *Kokain: Lyrik/Prosa/Briefe* (Leipzig 1985) 243.

⁶² T. Rietszschel, ‘Anhang’ in: Rheiner en Rietszschel (ed.), *Kokain*, 290-303, aldaar 295-296.

door geldgebrek, dwaaltochten door Duitsland en terugval in drugsgebruik. In 1918 trok het gezin naar Dresden, met name omdat Rheiner een stabielere omgeving wenste dan Berlijn. Dresden werd op cultureel gebied ingehaald door Berlijn en de dichter kon moeilijk aan werk komen. In 1920 moest het gezin opsplitsen omdat er niet voldoende geld was om samen te blijven wonen. Over de laatste levensjaren van Rheiner is weinig bekend. Hij zwierf door Duitsland op zoek naar werk en woonde afwisselend in Berlijn, Dresden en Keulen. Zijn literaire productiviteit kwam tot stilstand en hij raakte opnieuw verslaafd aan morfine, naast zijn cocaïneverslaving. De hyperinflatie in 1923 bracht Rheiner definitief aan de bedelstaf. Hij ging weer bij zijn moeder leven, die hem een jaar later naar een kliniek stuurde, waar hij tot 1925 zou blijven. Tijdens zijn verblijf werd het huwelijk met Amalie door de rechter ontbonden. Na zijn ontslag uit de kliniek in januari trok hij naar Berlijn om werk te zoeken, waar hij een aantal maanden later stierf.

De biografische informatie over Rheiner is summier. Om een indruk te krijgen van zijn persoonlijkheid en gevoelsleven is men afhankelijk van zijn kleinschalige oeuvre en beperkte correspondentie. Thomas Rietzschel, die Rheiner in de jaren tachtig uit de vergetelheid haalde, schreef over hem:

‘Er konnte immer nur das eigene Empfinden, das Erlittene ausdrücken: die aus der Not erwachsende existentielle Verunsicherung, die Entfremdung und Verlassenheit in dem “Wirrsal wilder Verwüstungen”, in dem “riesenhaften gefährlich-tückischen Maschinen-Karussell” der großen Stadt, den Schauer von der inneren Leere, die Angst vor einem Dasein, das sich dem eigenen ordnenden Zugriff entzieht, und dann die Sehnsucht nach der “Insel der Seligen”, nach Ruhe im Schlaf, nach Versinken im Traum, nach Vergessen im Tod.’⁶³

Uit de correspondentie van Rheiner blijkt dat hij een grillige, onzekere man was die tegelijkertijd een heel absoluut beeld had van het kunstenaarschap. ‘Der Dichter ist der Gestalter des Menschlichen (u. damit d. Geistlichen). (...) Voraussetzung ist der Mensch, der den Sprung in das Chaos, den Sprung aus sich, aus seiner Haut hinaus,

⁶³ Rietzschel, ‘Anhang’ in: Rheiner en Rietzschel (ed.), *Kokain*, 298.

den Sprung aus der Welt wagt'⁶⁴, schreef hij aan Heinar Schilling, de medeoprichter van het *Dresdner Verlag von 1917*. Met deze 'Sprung aus der Welt' droeg Rheiner zijn kunstzinnige overtuigingen uit als levensovertuiging. Niet alleen koos hij voor de kunst, hij weigerde zich aan iets anders te wijden. Een wankel bestaan, dat samen met financiële problemen grote druk op zijn huwelijk en persoonlijk leven zette, waardoor hij zich ook vaak verloor in alcohol, cocaïne en morfine. Daar valt in zijn correspondentie weinig van terug te lezen. In een brief uit februari 1920 beweerde hij voortaan verantwoordelijk te zijn en zich 'davan abwenden konnte'⁶⁵, zonder het beestje bij zijn naam te noemen. De schaarsheid van referenties naar zijn drugsgebruik kan ook te maken hebben met voorzichtigheid, uit angst voor bewijslast. In 1917 was Rheiner al een keer opgepakt omdat zijn naam voorkwam op de klantenlijst van een morfinedealer.⁶⁶

In zijn oeuvre komt het cocaïnegebruik wel duidelijk terug: uiteraard als hoofdthema van de novelle *Kokain*, maar ook in zijn poëzie, hoewel het daar lastiger te vinden is. Via terugkerende thema's en metaforen laat het zich echter ontrafelen, zoals in het sonnet 'Schnee' uit 1917, afkomstig uit de vroege gebundelde gedichten, *Mystische Insel*. 'Schnee' hoeft niet noodzakelijk een metafoor voor cocaïne te zijn, maar een dergelijk gebruik van het woord duikt al eerder op bij Trakl (en was bovendien gangbaar in de volksmond). 'So fühle, wie dies dunkle Zimmer sinkt! / Der schwere Himmel klopft an unsere Scheiben'. Er is een sneeuwstorm gaande, de kamer 'zinkt' weg in de sneeuw. 'Ein Rabe schreit. Wir sinken tiefer tief.' Na de volta, wanneer het 'zinken' voltooid lijkt, is er een nieuw, bijna hallucinogeen beeld: 'Der Mond steigt nieder. Ist ein Vogel.' In de laatste strofe komt de sneeuw in aanraking met de dichter: 'Der Schnee hat leis sich uns ins Haar gesetzt. / Mit kleinen Sternen ist das Haupt gelockt, / die schmelzen hin mit süßem Lied. Sind Träne, die uns netzt.'⁶⁷ Het gedicht kan gelezen worden als het begin van een cocaïne-roes, waarbij de geest figuurlijk 'insneeuwt'. Het beeld in de laatste dichtregel, waar de 'Stirnen' (sneeuwvlokken) met het hoofd versmelten, ondersteunt dit. Bij de beeldspraak van Rheiner is een grote rol weggelegd voor sterren (zoals hierboven), de maan, het bos, frisse lucht ('Reiner Äther') en eilanden. Vaak gaat het echter om een innerlijke reis naar een natuurlijke omgeving, die begint in een stedelijke omgeving. Zoals in het

⁶⁴ W. Rheiner aan H. Schilling, 20 oktober 1919, in: *ibidem* 245.

⁶⁵ W. Rheiner aan A.F. Schnorrenberg, 4 februari 1920, in: *ibidem* 247.

⁶⁶ Atai, *Kokainliteratur in der Zwischenkriegszeit*, 33.

⁶⁷ W. Rheiner, 'Schnee' in: Rheiner en Rietzschel (ed.), *Kokain*, 36.

sonnet 'Die Straße' uit dezelfde bundel: 'In meinem Hirn ist sie ein heller Pfad, / der unvermutet in die Wälder führt.'⁶⁸ Het verlangen om te ontsnappen is geïnternaliseerd, maar het bos is een labyrint waarin men verdwalen kan. In het gedicht 'Freundin' uit de bundel *Das schmerzliche Meer*, dat Rheiner opdroeg aan zijn morfinedealer Marga Graeber, schreef hij: 'Jetzt bist du da. Es fror. Wir hatten kalt. / Nun ringeln wir uns in das Labyrinth, / der lieben Hände mütterlichen Wald.'⁶⁹ Ook hier is de verlossing en ontsnapping aanwezig, vrij duidelijk in de vorm van deze moederlijke Marga die haar klanten van morfine voorziet.

Het verlangen tot innerlijke ontsnapping hangt nauw samen met Rheiners ambigue houding ten opzichte van een stedelijke omgeving, met name de metropool Berlijn. Dit komt het beste tot uiting in zijn bundel *Insel der Seligen* uit 1918. De bundel bestaat uit een tiental 'Abendlieder', voorafgegaan door een 'Abschied von der Stadt' en afgesloten met een 'Heimkehr'. De bundel laat zich lezen als een innerlijke reis en tegelijkertijd als een drugstrip. Rheiner adresseert in de eerste strofe zijn *Haßliebe* voor Berlijn. 'Der großen Stadt der tief ich angehöre, / der ich verflochten bin in Haß und Liebe, / Berlin, dem Dämon, seinem Feuer-Auge, / entflieh ich. Reinem Äther schenk ich mich.' De 'reinem Äther' kan verwijzen naar een gevoel van ademruimte die Rheiner ervaart bij cocaïnegebruik. In de laatste strofe bevindt hij zich in het bos: 'In grüne Wildnis spinn ich süß ein, (...) ... Selige Insel! Trag mich träumend fort!'⁷⁰ In de tien 'Abendlieder' schetst Rheiner intense beelden met felle kleuren, die doen denken aan de schilderijen van Wassily Kandinsky en Franz Marc. De 'Heimkehr' is een terugkomst met gemengde gevoelens: 'Berlin! Berlin! Heimat du aller Wege! / Du aller Fahrten Ziel! Du hohe See! / Du bitterer Schoß umschließest schweigend mich...'⁷¹

In zijn laatste brief, die gericht was aan zijn moeder, beschreef Rheiner zijn afkeer voor de stad en haar inwoners. De brief was emotioneel en warrig. '*Ich bin ganz verzweifelt*. Diese Stadt ist erbarmungslos und erbärmlich! Erbärmlich und gnadenlos in ihrer *mit Stolz* zur Schau getragenen *Brutalität*. – Und ich?- Ich bin, ich armer Satan, in den 7 Monaten Irrenanstalt so schauderhaft "moralisch" geworden, daß ich *meine Ellebogen* nicht zu gebrauche wage, wie es hier *alle* tun.'⁷² Hij vroeg

⁶⁸ Rheiner, 'Die Straße' in: *ibidem*, 32.

⁶⁹ Rheiner, 'Freundin' in: *ibidem*, 75.

⁷⁰ Rheiner, 'Abschied von der Stadt' in: *ibidem*, 133.

⁷¹ Rheiner, 'Heimkehr' in: *ibidem*, 144.

⁷² W. Rheiner aan Ernestine Schnorrenberg, 3 juni 1925, in: *ibidem*, 280.

zijn moeder om een financiële toelage. Het ging slecht met hem, maar hij zei niet in oude gewoontes te vervallen. ‘Ich *hungere!* – Ich bin gottseidank *nicht* rückfällig, weder in den alten Giften, noch etwa in Alkohol (...) Ich *mag* das alte Leben, wenn auch gottseidank, gottseidank *ohne* Morph. oder Kokain *nicht* weiterführen.’ De brief was in feite een lange smeekbede. ‘Bitte, bitte, gib mir noch einmal Dein mütterliches Vertrauen! (...) Rette mich!’⁷³ Uit de brief, die een aantal dagen voor Rheiners dood gedateerd is, kunnen we de conclusie trekken dat het erg slecht ging met de dichter. Gezien zijn doodsoorzaak klopte wat hij zei over de ‘alten Giften’ waarschijnlijk ook niet. Het was echter niet ongewoon dat hij nuchtere periodes had, om vervolgens weer te vervallen in drugsgebruik. Rheiner schreef zijn laatste gedicht een aantal maanden eerder, in de avond van 10 maart. In het poëem zonder titel is de verwijzing naar cocaïne overduidelijk. ‘Komm, holder Schnee! Verschütte dies schwere Herz! / Mit deiner Gnade zaubre die Träne starr, (...) O gib, daß mir aus dieser verlorenen Qual, / der bitteren, werde das große, das ernste Grab, / darin ich mich zur Ruhe finde: / weinende, liebend erlöste Seele.’⁷⁴

Het minder subtiele *Kokain* verscheen zeven jaar voor Rheiners dood, een novelle die volgens Thomas Rietzschel ‘eigentlich gar keine Novelle ist, vielmehr ein ergreifendes Gedicht in Prosa.’⁷⁵ De oorspronkelijke editie werd gesierd door zeven indrukwekkende etsen van Conrad Felixmüller. Rheiner leidt zijn verhaal in met het gedicht ‘La Mort des Pauvres’ van Charles Baudelaire. In zijn notities is een Duitse vertaling van eigen hand teruggevonden, waarvan de eerste zin de toon zet voor de novelle: ‘Tod dir finstern Tröstung leben wir entgegen’.⁷⁶ Het verhaal speelt zich af in Berlijn vlak na de Eerste Wereldoorlog, waar de straten worden bevolkt door veteranen en *Straßendirnen*. Tussen hen loopt de schrijver Tobias: arm, vervreemd en cocaïneverslaafd. Hij loopt door Charlottenburg en voelt een enorme afstand tussen zichzelf en de passanten. ‘Und dann: - dann kam der große Fluch, der Abend, der ihn einspann und die dämonische Unruhe brachte, die ihn wie ein Kreisel sich um sich selbst drehen ließ.’⁷⁷ Hij gaat langs een apotheker die in cocaïne handelt. Zijn zware gemoed verdwijnt als sneeuw voor de zon. ‘Nun war kein Sinnen mehr und keine Gedanken, keine Sorge und keine Frage, da er das ewige Gift in den Händen hielt (...)

⁷³ Ibidem, 281.

⁷⁴ Rheiner, ‘Komm, holder Schnee!’ in: ibidem, 172.

⁷⁵ Rietzschel, ‘Anhang’ in: ibidem, 298.

⁷⁶ De oorspronkelijke dichtregel luidt ‘C’est la mort qui console, hélas! et qui fait vivre;’. De dichtsterlijke vertaling van Rheiner is mooi en intelligent, maar wel pessimistisch.

⁷⁷ Rheiner, ‘Kokain’ in: ibidem, 197.

Er selbst war jetzt das Leben, und sein Herz übertönte die Welt!⁷⁸ Hij gaat een café binnen (gezien de locatiebeschrijving hoogstwaarschijnlijk het Café des Westens), injecteert de cocaïne-oplossing bij zichzelf en voelt zich ‘frei und leicht, spielerisch, ein junger Gott!’ Het optimisme is echter van korte duur. Een paranoïde gevoel bekruipt hem, Tobias voelt zich bekeken en beoordeeld. Zijn fantasie slaat op hol en hij vlucht de straat op, richting het station. Hij sluit zich op in een toilethokje. ‘Was war das für ein Leben? Ein Aasleben! O du verhaßt-geliebtes Gift, Kokain, Kokain.’⁷⁹ Hij krijgt last van hallucinaties en wanen. Hij ziet zijn moeder en zuster, die eigenlijk in Keulen horen te zijn en ziet een passant aan voor een privé-detective. ‘Tobias, der seine Lunge dunkel, schwer und wie samten werden fühlte, drückte sich in den Hauseingang und spritzte, halbtot vor Angst, beobachtet zu werden, ein neues Quantum Kokain in den rasch vom Ärmel entblößten Unterarm.’⁸⁰ Na lang over straat gezworven te hebben, arriveert hij bij het huis en atelier van een vriendin, Marion. Zij neemt hem onder haar hoede.

Rheiner schetst een indringend en beklemmend beeld van een cocaïneverslaafde, met sterke autobiografische componenten. Het leed dat Rheiner onder zijn verslaving ervoer, klinkt terug in het verhaal. Eenmaal bij Marion gaat Tobias op de bank liggen, zijn witte mouwen inmiddels met bloed bevekt van het spuiten. Hij realiseert zich dat hij snel weer een injectie nodig heeft, ‘*wie etwas Selbstverständliches, etwa wie Atmen oder Essen, nur um überhaupt weiterzuexistieren.*’⁸¹ Wanneer hij dit tegen de ochtend wil doen, komt hij erachter dat hij geen cocaïne meer heeft. ‘Und der Tag kam herauf, *der verhaßte Tag*, der ihn unter die Menschen treiben würde, *die alle seine Feinde sind und vor denen er sich maßlos fürchtete.*’⁸² Hij verlaat de woning en staat stil voor een kerk. Tobias overdenkt zijn leven. ‘Er hatte nichts (...) Besitzlos, verstoßen, krank und verflucht war er (...) Das gift nur, das sein Schicksal war, lagerte wie ein riesiges Tier über den ganzen Stadt, über den Horizonten und über seinem Dasein.’⁸³ Vervolgens schiet hij zichzelf in een portiek door het hoofd.

Op 12 juni 1925 stierf Rheiner aan een overdosis morfine. Het is verleidelijk om de tragische dood van Rheiner te zien als een apotheose, een bewaarwording van

⁷⁸ Ibidem, 198.

⁷⁹ Ibidem, 202.

⁸⁰ Ibidem, 203.

⁸¹ Ibidem, 215.

⁸² Ibidem, 217.

⁸³ Ibidem, 224.

het lot dat Tobias kiest, namelijk zelfmoord. Hier is echter onvoldoende bewijs voor. Rheiners overlijden is vooral de dood van een veel te jonge, geplaagde schrijver die een oeuvre heeft nagelaten dat qua omvang beperkt is, maar qua diepgang geschaard kan worden tot de meer prominente literatuur uit het Duitse expressionisme en de kroon spant van de cocaïneliteratuur uit diezelfde periode. *Kokain* is een getuigschrift van het diffuse en schijnbaar uitzichtloze leven van een cocaïneverslaafde.

Anita Berber: Der Tanz ins Dunkel

Het leven van de eveneens jong gestorven Anita Berber (1899-1928) stond in schril contrast met van dat van Walter Rheiner, hoewel ook het hare in mineur eindigde. Ze was een van de bekendste personen uit het Berlijnse nachtleven van de jaren twintig. Als actrice en naaktdanseres was ze vinden op de Bühnen van talloze nachtclubs in de metropool. Ze werd omringd door een grote schare vrienden en bewonderaars, waaronder Klaus Mann. Haar manier van optreden en stijl zouden Marlene Dietrich en Lotte Lenya beïnvloeden. Naast haar reputatie op het gebied van de kunsten leek ze altijd te worden omringd door kleine schandalen, niet in de laatste plaats vanwege haar panseksualiteit en hevige cocaïnegebruik (neem bijvoorbeeld de anekdote over het beruchte optreden in 'Die weiße Maus' uit de inleiding). Het levensverhaal van Berber spreekt tot de verbeelding, en leest als een toneelstuk van Brecht of een roman van Isherwood. In de jaren na haar dood schreef de journalist en schrijver Leo Lania (pseudoniem van Hermann Lazar) een biografische roman over Berber, *Der Tanz ins Dunkel* (1929). Hiermee wilde hij 'das Leben Anita Berbers, die Entwicklung einer Frau und Künstlerin in den wesentlichen Linien nachzuzeichnen' en aantonen 'inwieweit dieses Leben typisch war für eine ganze Generation, für eine Zeit, die in Anita Berber eine nicht zufällige Repräsentatin hervorgebracht hat.'⁸⁴ In hetzelfde jaar verscheen een monografie over haar danskunst van de Tsjechische choreograaf Joe Jenčík. Na de oorlog raakte ze in de vergetelheid. In de jaren tachtig, toen de interesse voor de Weimarrepubliek opleefde, werd ze herontdekt en ontstond er aandacht voor haar werk. Lothar Fischer schreef in 1984 een eerste biografie, *Tanz zwischen Rausch und Tod*. Deze werd later gevolgd door een biografie van de Amerikaanse schrijver en Weimar-onderzoeker Mel Gibson: *The Seven Addictions and Five Professions of Anita Berber. Weimar Berlin's Priestess of Depravity* (2006).

⁸⁴ L. Lania, *Der Tanz ins Dunkel. Anita Berber* (Berlijn 1929) 195.

Dit is de meest volledige biografie tot nu toe, hoewel Gibson een sensationele schrijfstijl hanteert en zich soms laat leiden door valse romantiek over de Weimarrepubliek. Het naakte lichaam van Anita Berber is inmiddels een vertrouwd en iconisch beeld in literatuur over de cultuur en het nachtleven in het Berlijn van de Weimarrepubliek. De meest interessante afbeelding van Berber is echter geen foto, maar een schilderij. In 1925 poseerde ze naakt voor Otto Dix, die het schilderij *Bildnis der Tänzerin Anita Berber* maakte. Hij beeldde haar af in het rode gewaad dat ze droeg bij haar voorstelling ‘Morphium’. Hoewel Berber destijds slechts 26 was, schilderde Dix haar als een oude vrouw met een bleek gelaat en ingevallen wangen, die een zwaar leven achter de rug had. Dix liet zich bij het maken van het portret duidelijk niet bedriegen door het jeugdige uiterlijk van de danseres. Sinds haar doorbraak op de Berlijnse Bühnen in 1919 had ze een turbulent leven achter de rug.

Anita Berber werd in 1899 in Dresden geboren als dochter van twee musici. Haar vader was violist, haar moeder zangeres. In 1901 gingen haar ouders uit elkaar, Anita bleef bij haar moeder. In 1915 vertrokken ze naar Berlijn, waar ze naar een goed aangeschreven dansinstituut ging. Ze had duidelijk talent en begon rond 1918 opgemerkt te worden door critici vanwege de rollen die ze speelde in de voorstellingen van het instituut. Lovend waren deze doorgaans echter niet. Veel critici twijfelden aan de emotionele en spirituele oprechtheid van haar expressionistische performance, vaak omdat ze van mening waren dat ze de levenservaring miste om dit met verve te kunnen doen.⁸⁵ Haar carrière ging desondanks gestaag van start. Essentieel hierbij waren de rollen die ze speelde in de meer dan eens controversiële films van de joods-Oostenrijkse regisseur Richard Oswald (die zijn naam Ornstein had veranderd vanwege toenemend antisemitisme in zijn thuisstad Wenen).

Berber speelde de hoofdrol in *Dida Ibsens Geschichte* (1918), die verguisd werd door critici vanwege een grafische seksscène met onder meer een dienstmeid, een zweep en een cobra. Ze speelde ook in de zogenoemde *Aufklärungsfilme* die Oswald maakte aan het eind van en na de Eerste Wereldoorlog. Deze films werden een genre op zichzelf, met als voornaamste doel het publiek te informeren over een onderwerp dat taboe was. Zijn eerste film, *Es werde licht* (verschenen in vier delen tussen 1916 en 1918) maakte Oswald in opdracht van het *Kriegsministerium*. De film was bedoeld om soldaten attent te maken op geslachtsziektes. Berber speelde hier niet

⁸⁵ M. Gordon, *The Seven Addictions and Five Professions of Anita Berber. Weimar Berlin's Priestess of Depravity* (2006) 19-20.

in. Wel was er een rol weggelegd voor Conrad Veidt, wiens filmcarrière ook startte bij Oswald. Later zou hij beroemd worden met zijn rollen in *Das Cabinet des Dr. Caligari* (1920) en nadat hij Babelsberg verliet voor Hollywood, *Casablanca* (1942). In de volgende *Aufklärungsfilme* speelden Veidt en Berber zij aan zij, waaronder het tweedelige *Prostitution* (1919) en *Anders als die Andern* (1919). Met name de laatste film, die het taboe op homoseksualiteit aan de kaak stelde, was een belangrijke productie uit de vroege jaren van de Weimarrepubliek. De arts en geruchtmakende seksuoloog Magnus Hirschfeld bood wetenschappelijke ondersteuning bij beide films. Hirschfeld was tevens de oprichter en directeur van het in Berlijn gesitueerde *Institut für Sexualwissenschaft*, dat vanaf 1919 baanbrekend onderzoek verrichtte op het gebied van de menselijke seksualiteit, met name gericht op de vele verschijningsvormen hiervan (Hirschfeld poneerde bijvoorbeeld als eerste de term *transgender*). Anita Berber raakte goed bevriend met Hirschfeld en ze deelden ook het bed met elkaar.

De carrière van Berber nam in 1919 een grote vlucht. In januari had ze haar eerste soloperformance als danseres, waarvoor ze veel lovende kritiek ontving. In juni verscheen een andere film van Oswald waarin ze speelde, *Unheimliche Geschichte* (gebaseerd op Edgar Allan Poes *Tales of the Macabre*), die een breder publiek bereikte dan de controversiële *Aufklärungsfilme*. Ook hier waren de kritieken lovend, zowel over de inhoud als de film als over de acteerprestaties van Berber. Haar reputatie werd echter niet alleen bepaald door haar verschijning op het podium en het witte doek. In het voorjaar werd Berber uitgenodigd door kunstenaar Charlotte Berend, die haar wilde tekenen. Het portfolio werd een serie van erotische kunstwerken waarvoor Berber naakt poseerde, soms in uitdagende poses. Een van de schetsen toont de danseres voor een boudoir met een fallisch object in haar mond. Het ‘Anita Berber Portfolio’ verscheen tijdens de zomer in een oplage van tachtig stuks. Het kunstzinnige element ontging de meesten echter. Het geheel werd als pornografie bestempeld en uit de openbare verkoop gehaald.⁸⁶

De naam Anita Berber raakte in deze periode onlosmakelijk verbonden met schandalen. Klaus Mann schreef in zijn ‘Erinnerungen an Anita Berber’ in cultureel tijdschrift *Die Bühne*: ‘Sie war sehr mutig und brauchte den Skandal wie ihr tägliches

⁸⁶ M. Gordon, *Anita Berber*, 62.

Brot.⁸⁷ Dit kwam echter niet alleen door de erotische tekeningen van Charlotte Berend. Door haar succes was Berber een volwaardig lid geworden van de Berlijnse bohème en nam ze deel aan het wilde nachtleven, waarbij ze veel cocaïne gebruikte. Ze werd een geliefd onderwerp van de roddelpers. Vanaf deze periode leek het imago van Berber een eigen leven te gaan leiden, iets dat zowel aan bewonderaar Lania als aan biograaf Gordon voorbij gaat (die haar gedrag vanaf dit punt overigens beschrijft als ‘manisch’). Berber werd in de ogen van velen een symbool voor het vrije, losbandige Berlijn aan het begin van de jaren twintig. In retrospect kunnen we wellicht concluderen dat ze tevens een symbool is voor de mythologisering van deze periode. Een van de verhalen uit deze tijd vertelt ons bijvoorbeeld dat ze in de winter van 1919 regelmatig de chique hotels en restaurants van Berlijn afstruinde, gekleed in niets meer dan een lange bontjas, met daaronder een zilveren broche vol met cocaïne en een chimpanseejong om haar nek, dat ze als huisdier hield. Ze schiep er plezier in om het personeel te choqueren bij het aannemen van haar jas, die vervolgens niet alleen werden geconfronteerd met haar naakte lichaam, maar tevens met een in paniek geraakte aap. Op een hele koude winteravond zou Berber zich in meerdere kledinglagen gehuld hebben, waardoor de chimpansee stikte. Ze was lange tijd ontroostbaar.⁸⁸

Desalniettemin zou het Berber tekort doen om haar louter te zien als een schandaalmaker. Naast Oswald werkte ze samen met theatermaker Max Reinhardt, in wiens theater *Schall und Rauch* ze vaak optrad. Het werk uit haar meest productieve periode tussen 1921 en 1923 werd door critici ervaren als een hoogtepunt uit de expressionistische danskunst van die periode. Uit deze tijd stamt het repertoire ‘Die Tänze des Lasters, des Grauen und der Ekstase’, dat in 1923 in boekvorm werd uitgegeven. Dit maakte ze samen met Sebastian Droste (pseudoniem van Willy Knobloch). Droste was net als zij (naakt)danser en daarnaast ook schrijver. Hij was ook een notoire oplichter en cocaïneverslaafde. Ze schreven het geruchtmakende repertoire samen in Wenen, waaronder wellicht de bekendste dans van Berber: ‘Kokain’. In Wenen bleven ze overigens niet verschoond van schandalen. Naast het excessieve cocaïnegebruik dat intensifieerde naarmate de tijd verstreek, raakten beiden in de problemen met de politie, Berber vanwege contractbreuk met een

⁸⁷ K. Mann, ‘Errinerungen an Anita Berber’ in: Springer, *Kokain. Mythos und Realität*, 62-64, aldaar 63.

⁸⁸ Dit is zonder twijfel een smeug verhaal, maar hoogstwaarschijnlijk apocrief. Het verhaal wordt vermeld in de biografie van Gordon (p. 66), maar valt niet elders terug te vinden.

theatereigenaar, Droste vanwege oplichting. De situatie escaleerde en ze werden in 1923 gedeporteerd uit Oostenrijk. Droste vertrok hierna naar New York; Berber keerde terug naar Berlijn.

Een beschrijving van ‘Kokain’ verklaart waarom Berber altijd heeft gezegd dat de naaktheid in haar optredens functioneert als middel tot een ‘existentiële Darstellung’ en beslist geen plat vermaak was. De danseres speelt een aan cocaïne verslaafde prostituee die op een donkere tafel ligt. Ze staat langzaam op en verkeert in duidelijke pijn. Ze probeert zichzelf los te maken uit de ban van de drug. Haar bewegingen worden wilder en spastischer, totdat ze zich naar het publiek keert en abrupt stopt, om vervolgens te vallen: de verslaafde is gestorven. Choreograaf en theatercriticus Jenčík probeerde de dans in 1930 te duiden in zijn monografie over Berber. Hij schreef dat de bewegingen van Berber zo nauwkeurig en gedetailleerd waren dat men de wil om te leven langzaam terug zag sijpelen in het schijnbaar levenloze lichaam dat aan het begin op tafel ligt. Dit blijkt uiteindelijk tevergeefs; de drug had wederom een dodelijk slachtoffer geëist.⁸⁹

‘Die Tänze des Lasters, des Grauen und der Ekstase’ was het creatieve hoogtepunt van haar carrière. Eenmaal in Berlijn trouwde ze met de danser Henri Châtin-Hoffman, een Amerikaan. Op dit hoogtepunt van haar roem kwam Klaus Mann, toen nog maar achttien jaar, het echtpaar tegen in het Berlijnse nachtleven. Een aantal jaren later staat de ontmoeting hem nog scherp voor ogen.

‘Man schrieb 1924, Anita Berber war schon eine Legende. Sie war erst seit zwei oder drei Jahren berühmt, aber schon ein Symbol geworden. Verderbte Bürgermädchen kopierten die Berber, jede bessere Kokotte wollte möglichst genau wie sie aussehen. Nachkriegserotik, Kokain, Salomé, letzte Perversität: solche Begriffen bildeten den Strahlenglanz ihrer Glorie. Nebenbei wußten die Kenner, daß sie eine ausgezeichnete Tänzerin war (...) Es war klar, daß sie sehr viel Kokain genommen hatte; sie bot auch mir welches an.’⁹⁰

Samen met Châtin-Hoffman schreef ze een nieuw repertoire: ‘Tänze der Erotik en Ekstase’. Ze trad veel op en toerde ook door Centraal-Europa en de Balkan. Haar

⁸⁹ J. Jenčík, ‘Cocaine – an Attempt at an Analysis of Anita Berber’s Dance’, geciteerd in: Gordon, *Anita Berber*, 167.

⁹⁰ Mann, ‘Erinnerungen an Anita Berber’, 63.

levensstijl begon echter ook zijn tol te eisen. Haar gezondheid kwakkelde en het drugsgebruik nam toe. Een onsmakelijk incident vond plaats in Berlijn, waar een vrouw naar Berber wees op straat. Ze ontstak in woede en schijnt de vrouw bijna de vinger te hebben afgebeten. Het was uiteindelijk niet, zoals door sommige auteurs abusievelijk wordt aangenomen, de cocaïne die Berber fataal werd. Ze stierf aan tuberculose. Tijdens een tournee in het Midden-Oosten viel ze flauw op een podium in Damascus aan het begin van de voorstelling. De artsen constateerden dat de tuberculose tot een ongeneeslijk stadium was gevorderd. Het echtpaar haastte zich terug naar Berlijn. Ze stierf in een ziekenhuis in Kreuzberg enkele dagen na terugkomst. Een kleine groep mensen kwam af op de begrafenis, waaronder Conrad Veidt, Magnus Hirschfeld en Klaus Mann. De laatste schreef:

‘Sie war nicht die Frau, sich vor den Konsequenzen ihres Schicksals zu drücken. Sie machte nie halbe Sache. Ihr Absturz, rapid und katastrophal, scheint großartig stiliert, pathetisch gesteigert, wie vorher ihr Triumph. Mit fünfundzwanzig Jahren auf grell beleuchteter Höhe, von Skandal wie von einem Glorienschein umgeben; mit neunundzwanzig vom Teufel geholt.’⁹¹

‘Ein kurzer Episode mit Kokain’

Walter Rheiner en Anita Berber stierven beiden op jonge leeftijd, net als Georg Trakl. Een dergelijk lot bleef de meerderheid van de kunstenaars bespaard. Er zijn ook gevallen bekend van tijdelijk drugsgebruik met een succesvol herstel van een eventuele verslaving, zoals Johannes R. Becher (die geen literatuur aan het thema heeft gewijd), Hans Fallada en Gottfried Benn.

Het is überhaupt moeilijk te zeggen in hoeverre de arts en dichter Gottfried Benn (1886-1956) werkelijk verslingerd was aan cocaïne. Zijn ambigue en wisselende houding ten opzichte van het nationaalsocialisme is om logische redenen een veel controversiëler onderwerp rondom zijn schrijverschap geweest dan zijn drugsgebruik. Hij verklaarde zelf ten tijde van de Eerste Wereldoorlog een korte periode cocaïne te hebben gebruikt. In een bekende brief die hij in 1951 aan schrijver Ernst Jünger richtte, schreef Benn: ‘daß ich selber Drogen weder nehme noch genommen habe (außer einer kurzen Episode mit Kokain im 1. Weltkrieg); es wird das oft von mir

⁹¹ Ibidem, 64.

angenommen und behauptet, zu Unrecht, außer Café und Zigaretten brauche ich keine Stimulanten.’⁹² Het verwondert niet dat men Benn alsnog associeerde met cocaïne. Als jonge expressionistische dichter schreef hij het beroemde gedicht ‘O Nacht!’ waarin de drug een belangrijke rol speelt en ook ‘Kokain’. Verder schreef hij twee toneelstukken waarin de drug een rol speelt.

Benn studeerde tussen 1903 en 1912 medicijnen in Berlijn, en raakte vanaf 1910 bevriend met mensen uit de literaire kringen in de stad. Hij leerde onder anderen Alfred Lichtenberg kennen en had een verhouding met de dichteres Else Lasker-Schüler. Zijn eerste bundel publiceerde hij in 1912 en werd door een zowel geschokte als positieve ontvangst snel bekend. Tijdens de oorlog vocht hij bij Antwerpen en werd vervolgens als legerarts in België gestationeerd. Hij had veel vrije tijd en kwam in aanraking met cocaïne, wat hem in een ‘Trance-Zustände innerer Konzentration, ein Anregen geheimer Sphären’ bracht.⁹³ In 1917 keerde hij terug naar Berlijn, waar hij een praktijk opende op de Mehringdamm en zich toelegde op de behandeling van huid- en geslachtsziektes. Naast zijn beroep bleef hij een actief dichter en essayist. Zijn essay ‘Das moderne Ich’ (1920) maakte hem tot een van de belangrijkste theoretici van het expressionisme.

Naast de twee bovengenoemde gedichten die hij in België schreef, speelt het concept ‘roes’ in het werk van Benn bij tijden een terugkerende rol. Voor sommigen een uitnodiging om spijkers op laag water te zoeken en te speuren naar drugsgebruik buiten deze periode. Zonder speculatief te zijn, kunnen we vaststellen dat Benn in ieder geval niet verslaafd was. Dit had waarschijnlijk te maken met dezelfde reden waarom hij eenvoudig aan cocaïne kon komen: zijn opleiding als arts. Als medicus was Benn zich ongetwijfeld bewust van de gevaren van de drug en beschikte daarmee over de kennis om enigszins beheerst te doseren en de drug bijvoorbeeld niet intraveneus te gebruiken (zoals Rheiner), wat sneller tot een verslaving leidt. Bovendien nam hij later een harde stelling in tegen drugsgebruik in de kunst in zijn essays ‘Genie und Gesundheit’ en ‘Das Genieproblem’. Hij ontwikkelde de theorie dat talent en genialiteit biologisch zijn aangeboren, en niet kunstmatig opgewekt kunnen worden. In het laatstgenoemde essay schrijft hij ‘[die kulturelle

⁹² G. Benn aan E. Jünger, 19 november 1951, in: G. Benn, *Ausgewählte Briefe* (Wiesbaden 1957) 220.

⁹³ G. Decker, *Gottfried Benn. Genie und Barbar* (Berlin 2008) 103.

Gemeinschaft] bildet neben der Gesundheit und auf ihre Kosten die moderne Mythologie aus Rausch und Untergang und nennt das Genie.’⁹⁴

Desalniettemin zijn de gedichten die hij over cocaïne maakte mooie voorbeelden van vroege expressionistische cocaïneliteratuur. In beide gedichten staat het ‘Ich’ centraal, en het effect dat cocaïne heeft op het zelfbewustzijn. ‘Den Ichzerfall, den süßen, tiefersehnten, / Den gibst Du mir: schon ist die Kehle rau,’ begint ‘Kokain’. In de trip ontbindt het ‘Ich’, er vindt als het ware een geestelijke uittreding plaats. Dit verschilt met andere cocaïneliteratuur, waarin de drug eerder wordt geportretteerd als een middel dat een ander deel van de persoonlijkheid betreedt en niet zozeer als een ontstijging van het vleeselijke zoals bij Benn. ‘Zersprengtes Ich – o aufgetrunkene Schwäre - / Verwehte Fieber – süß zerborstene Wehr -: /Verströme, o verströme Du – gebäre /Blutbaüchig das Entformte her.’⁹⁵ In ‘O Nacht –’ zoekt Benn juist zijn ‘Ich’. ‘O Nacht! Ich nahm schon Kokain, / und Blutverteilung ist im Gange,’ begint hij. Als de cocaïne heftiger wordt vraagt hij de nacht om ‘Ein kleines Stück nur, eine Spange / von Ichgefühl’. Uiteindelijk pakt de cocaïne als een onweersbui boven hem samen. ‘O still! Ich spüre kleines Rammeln: / Es sternt mich an – es ist kein Spott -: / Gesicht, ich: mich, einsamen Gott, / sich groß um einen Donner sammeln.’⁹⁶

Hans Fallada (1893-1947, pseudoniem van Rudolf Ditzen) had meer dan een flirt met cocaïne ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Hij woonde destijds in Berlijn en genoot met volle teugen van het nachtleven. Het begin van zijn schrijverscarrière ging moeizaam – hij zou in 1932 pas doorbreken met *Kleiner Mann – was nun?* Met zijn vriend Wolfgang Parsenow struinde hij ’s nachts de straten van Berlijn af, op zoek naar morfine en cocaïne. Zijn ervaringen uit deze periode zou hij in 1929 vervatten in de sterk autobiografische verhalenbundel *Sachliches Bericht über das Glück, ein Morfinist zu sein*, die postuum gepubliceerd werd. In het titelverhaal en het verhaal ‘Drei Jahren kein Mensch’ schreef hij indringend over zijn drugsgebruik in die periode en zijn eerste aanraking met cocaïne.⁹⁷ Het begon met morfine, ‘in jener schlimmen Berliner Zeit.’ De ontwenningverschijnselen steken al snel de kop op:

⁹⁴ G. Benn, ‘Das Genieproblem’ in: G. Benn en D. Wellershoff (ed.), *Gesammelte Werke 3. Essays und Aufsätze* (Wiesbaden 1968) 674-688, aldaar 682.

⁹⁵ G. Benn, ‘Kokain’ in: G. Benn en B. Hillebrand (ed.), *Gedichte* (Frankfurt am Main 2001) 108.

⁹⁶ G. Benn, ‘O Nacht!’ in: *Gedichte*, 107.

⁹⁷ A. Folkertsma, *Hans Fallada. Alles in mijn leven komt terecht in een boek* (Amsterdam 2015) 108.

‘mein ganzer Körper war von einer peinigenen Unruhe erfüllt, meine Hände zitterten, ein toller Durst quälte mich (...)’⁹⁸ Zijn verslaving ging met cocaïne van kwaad tot erger. ‘Ich bekam dann die wahnsinnige Idee, es ein wenig mit Kokain zu versuchen. (...) Aber Kokain ist ein rotes, reißendes Tier, es quält den Körper, alle Welt wird wild, verzerrt und hassenswert.’ Het enige wat deze pijn oplevert, schrijft Fallada, is ‘eine blendende Luzidität, die schmerzt.’⁹⁹

In het verhaal ‘Drei Jahren kein Mensch’, dat verhaalt over de tijd die hij in de gevangenis doorbracht tussen 1926 en 1928, somde Fallada aan het begin zijn verslavingshang op en zijn worsteling met de drugs:

‘Sieben Jahre liege ich nun schon an der Kette der Sucht, mal Morphinum, mal Kokain, mal Äther, mal Alkohol. Sanatorien, Irrenanstalten, Leben in der Freiheit, gebunden an die Sucht, eine löste nur die andere ab. Und der ewige Kampf, Geld zu schaffen für den Dämon Gift, der mich frißt, die unendlich sinnreichen falschen Buchungen, die jedem Revisor trotzen müssen, die ewige Pose, damit nur niemand etwas merkt.’¹⁰⁰

Tijdens zijn verblijf in de gevangenis wist hij te stoppen met cocaïne, wat hij uiteindelijk niet meer aan zou raken; van zijn morfinekwaal was hij ook voor lange tijd genezen. Alcohol bleef een levenslang probleem, een ervaring die hij verwerkte in zijn roman *Der Trinker* (1944). De stijl van Fallada verschilt sterk van het elegische proza van Rheiner; de omschreven pijn is echter hetzelfde. De meer directe taal, doorspekt met veel dialoog, is Fallada eigen. Daarnaast keerde hij in deze periode het expressionisme de rug toe en verruilde dit gaandeweg voor de filmische literaire stijl van de *neue Sachlichkeit*, de dominante literatuurstroming in de late Weimarrepubliek.

Fallada zou uiteindelijk in 1947 sterven aan een overdosis slaapmiddelen ten tijde van een ziekenhuisopname voor zijn morfineverslaving. Twee jaar voor zijn dood kwamen een aantal eerder genoemde personen op verrassende wijze bij elkaar. In 1945, tussen de ruïnes van Berlijn, ontfermde Johannes Becher zich over de

⁹⁸ H. Fallada, ‘Sachliches Bericht über das Glück, ein Morfinist zu sein’, in: *Sachliches Bericht über das Glück, ein Morfinist zu sein* (Berlin 2005) 5.

⁹⁹ Fallada, ‘Sachliches Bericht’, 27.

¹⁰⁰ H. Fallada, ‘Drei Jahren kein Mensch’, in: Fallada, *Sachliches Bericht über das Glück, ein Morfinist zu sein*, 32.

schrijver, die door zijn verblijf in Duitsland en publicaties onder het naziregime in diskrediet was geraakt. Onder het mecenaat van Becher, die bezig was met de culturele wederopbouw van Duitsland vanuit socialistisch perspectief, schreef Fallada in korte tijd nog twee boeken: *Der Alpdruck* (1946) en *Jeder stirbt für sich allein* (1947). In deze periode verviel Fallada weer in zijn oude destructieve gewoonte van morfinegebruik, wat zijn grote literaire productie in deze korte tijdspanne van minder dan een jaar des te opmerkelijker maakt. Het was niet eenvoudig om in de puinhopen van de hoofdstad aan morfine te komen, maar Fallada en zijn tweede vrouw Ulla (die tevens verslaafd was en na hun huwelijk in 1945 Fallada daarin meetrok) kregen de drug van een oude bekende: Gottfried Benn, die als arts vrij eenvoudig toegang had tot de benodigde middelen.¹⁰¹

Berlijnsch zedenbeeld

Berlijn trok begin jaren twintig veel mensen uit het buitenland aan. Sommigen van hen, zoals de Vlaamse schrijver Paul van Ostaïen en de Nederlandse acteur Coen Hissink, kwamen in aanraking met cocaïne en schreven erover. Een blik van buitenaf kan nuttig zijn om een breder beeld te schetsen van de perceptie van cocaïnegebruik in Berlijn en hoe het ‘Berlijnsch zedenbeeld’ door buitenlanders werd ervaren. Men kwam om uiteenlopende redenen naar Berlijn. In de periode voor en tijdens de hyperinflatie in 1923 was het met name omdat de stad zo goedkoop was. Dit trok veel Amerikanen aan die destijds in Parijs zaten. De dollar stond sterk, de franc zwak en de mark nog veel zwakker. Ernest Hemingway, die destijds reportages over Europa schreef voor de Canadese krant *Toronto Star*, meldde in 1922 dat op slechts één Canadese dollar zijn toenmalige vrouw Haley en hijzelf een ‘day of heavy spending’¹⁰² door konden brengen in Berlijn en aan het einde van de dag geld overhouden. Hun dollar was zo’n zevenhonderd mark waard. De reputatie van de stad, die veel kunstenaars aantrok, had ook zijn uitwerking. Berlijn ontwikkelde zich als cultureel centrum voor Duitstalige literatuur en het naoorlogse expressionisme in de kunst. Het imago van Berlijn als Sodom en Gomorra snelde de stad ook vooruit. Met name de diversiteit aan nachtclubs en de voor die tijd ontspannen en open sfeer ten opzichte van homoseksuelen trok mensen aan. De dichter W.H. Auden schreef:

¹⁰¹ Folkertsma, *Hans Fallada*, 317-320.

¹⁰² E. Hemingway, *Dateline: Toronto. The Complete Dispatches for the Toronto Star 1920-1924* (New York 1987) 241.

‘Berlin is a bugger’s daydream. There are 170 male brothels under police control.’¹⁰³

De stad kende naast de seksuele vrijheid een bruisend nachtleven, wat ook veel mensen aantrok. Dat wil zeggen, mensen die het zich konden veroorloven. Voor veel vaste inwoners van Berlijn was het geen cabaret, maar armoede en werkeloosheid wat de klok sloeg, zeker in de financieel zware periode 1919-1923. Sommigen kwamen ook uit noodzaak naar Berlijn: de instabiele situatie in Centraal-Europa na het uiteenvallen van het Oostenrijk-Hongaarse rijk dreef veel mensen uit de Donaumonarchie naar de hoofdstad. Onder hen waren Joseph Roth en Franz Kafka, die overigens beiden een grondige haat jegens de stad ontwikkelden.

Ook de Vlaamse dichter Paul van Ostaïjen (1896-1928) kwam aanvankelijk niet uit vrije wil naar Berlijn. Wegens collaboratie met de Duitsers tijdens de bezetting van België gedurende de Eerste Wereldoorlog hing hem een gevangenisstraf boven het hoofd. Hij zou uiteindelijk van 1918 tot 1921 blijven. In de stad leerde hij verscheidene kunstenaars kennen, onder meer de scene uit het Café des Westens en leden van *Die Brücke* en *Der blaue Reiter*. De stad kon hem niet bekoren en Duitsland evenmin. Hij vond het land en haar inwoners stug, burgerlijk en ongevoelig. Gaandeweg leerde hij de stad beter kennen en gebruikte ook cocaïne, iets wat hij daarvoor in Antwerpen ook al had gedaan. De cocaïne veranderde zijn blik op de stad ten positieve. Hij bewonderde de arbeidersbuurt rondom Alexanderplatz en Berlijn vond hij ‘schoon in zijn primitieve brutaliteit’, zoals hij in 1920 aan Peter Baeyens schreef, een vriend en tevens verstrekker van de drug. De cocaïne, waaraan hij periodiek verslaafd was, hielp hem te stad te begrijpen: ‘om 7 uur klopt de stad, ik denk: zij heeft kokain genomen. (ik ben het, maar de stad = ik) dus de stad heeft kokain genomen.’¹⁰⁴ Tussen 1918 en 1921 werkte hij aan zijn dichtbundel *De feesten van angst en pijn*, waar hij zijn indrukken van naoorlogs Berlijn in verwerkte.

Een andere Nederlandstalige publicatie uit deze periode die zowel specifiek over Berlijn als over cocaïnegebruik gaat, is de verhalenbundel *Cocaïne* van Coen Hissink (1878-1942). Hissink was een acteur die vooral bekend was door zijn werk op het toneel, vanaf 1914 maakte hij ook films. In de jaren twintig woonde en werkte hij in Berlijn en verwerkte zijn ervaringen tot het verhaal *Cocaïne. Berlijnsch Zedenbeeld*. Hoewel het verhaal in 1928 verscheen, speelt het zich af in de vroege

¹⁰³ Geciteerd in: D.C. Large, *Berlin. A Modern History* (Londen 2000) 227.

¹⁰⁴ Geciteerd in: M. Reynebeau, *Dichter in Berlijn. De ballingschap van Paul van Ostaïjen* (1995) 97 en 102-103.

Weimarrepubliek. ‘Rathenau was net vermoord en de “Putsch”-koorts beefde door de Berlijnsche lucht.’¹⁰⁵ De literaire kwaliteit van het verhaal is niet overweldigend, de taal gekunsteld, maar het geeft een beeld van een buitenstaander die in Berlijn komt en daar het nachtleven en cocaïnegebruik voor het eerst ervaart. De verteller acteert in een film (‘zo’n Amerikaansch dingetje’) en begint zijn verhaal met een lange treinreis naar het Jofa-atelier in Johannisthal.¹⁰⁶ In de studio is men aan het anticiperen op de komst van de ‘Star’ van de productie, die in de late ochtend eindelijk arriveert. Er wordt gesuggereerd dat de diva Ilona wel vaker laat is, nog ‘in den roes van laat-nachtelijke orgieën vol champagne en erotische excessen.’¹⁰⁷ Dat zijn niet haar enige uitpattingen. ‘Ze had zich voorgenomen (...) haar slechte gewoonten van drinken, roken, cocaïne – van cocaïne-snuiven vooral – los te laten, geleidelijk op te geven. Maar ’t ging niet, ze kón niet: haar wil was te zwak, de gewoonten te sterk – telkens was ze weer bezweken.’¹⁰⁸ Nu ook, want in de kleedkamer kan ze de verleiding niet weerstaan. Aanvankelijk voelt ze zich goed. Wanneer de regisseur de druk opvoert bij het schieten van een erotische scène, ‘nam ze nog een poeiertje en snoof gulzig.’ Hierna sterft ze op de set. Tussen de zwaar aangezette taal van Hissink ontwaren we in Ilona zowel een symbool van de decadentie en het drugsgebruik in de Berlijnse filmwereld als het showbizcliché van een jonge onschuldige vrouw die door de filmindustrie en de bijbehorende levensstijl in verval raakt.

Na de dood van Ilona begeeft hij zich met twee elektriciens van de set (‘verwijfde kereltjes (...) ‘met hun dunne falset-stemmetjes’) in het Berlijnse nachtleven. Ze gaan naar een “schwüle Diele” nabij de Kurfurstendamm, waar ‘vele “Puppe”-jongens elkander rendezvous gaven en ook –vooral– om meer pécuniaire redenen compareerden.’¹⁰⁹ Er zijn niet alleen maar homoseksuelen in deze nachtclub. Er zijn ook ‘toleranten’ en ‘nieuwsgierigen zoals hij, die, onderdrukt giechelend, niet dadelijk hun houding tegenover het “Schwüle” [sic] konden vinden.’ In de club hangt een uitbundige sfeer. Er wordt wild gedanst, de ‘tengere lichamen trillend en sidderend onder den invloed van cocaïne (men kon clandestien “schnupfen” op ’t

¹⁰⁵ C. Hissink, ‘Cocaïne. Berlijnsch Zedenbeeld’ in: *Cocaïne* (Amsterdam 1928) 7-117, aldaar 93. Walter Rathenau werd vermoord op 24 juni 1922 in Berlijn.

¹⁰⁶ Een voormalige oorlogsvliegtuigenfabriek ten zuidoosten van Neukölln, dat als gevolg van de demobilisatie na Versailles door de directeur werd ingericht als filmstudio. Minder bekend vanwege de dominante positie van Babelsberg en de daar gevestigde filmmaatschappij Ufa.

¹⁰⁷ Hissink, *Cocaine*, 23.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 38.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 75.

toilet (...) “mann hat nur *Papier* zu fragen” en ’t toiletmanneltje schoof dan een papiertje-met-poeiertje onder de deur door’.¹¹⁰ Het wordt de acteur te heet onder de voeten, ‘- maar hij wou geen provinciaal schijnen: hij was immers de levenskunstenaar, wien geen zee te hoog ging’. Hij besluit te ‘schnupfen’. ‘Hij (...) vroeg op ’t toilet “*Papier*” (...) en hij snoof: één twee maal nog eens... doch merkte niet veel verandering.’ Daarna voelt hij zich echter ‘licht als een geest en tot alles in staat.’¹¹¹ Hij verlaat de club en gaat de straat op. Zijn wandeling is een intense ervaring en brengt hem uiteindelijk op de Friedrichstraße, ‘die duistere, koerende prostitutie-baan’. Hij gaat mee met een prostituee en ziet haar in een waanbeeld aan voor Ilona, die al de hele avond door zijn hoofd spookt. Na een lange nacht ‘leek [hij] zich wel voorgoed vergiftigd te hebben, alsof ’t gif zijn ziel kapot gevreten had’. Desalniettemin loopt hij uiteindelijk zorgeloos naar huis.

Het verhaal van Hissink vertoont overeenkomsten met andere cocaïneliteratuur, met name op het gebied van de roes: een licht, zwevend gevoel en soms waanvoorstellingen. De filmwereld die wordt geschetst is buitengewoon decadent, evenals het uitgaansleven, en doet denken aan de geruchten die over Anita Berber en haar schare van bon vivants te ronde gingen. De verteller is echter een bezoeker, een voyeur (met een bovendien nogal zelfopgelegde cynische kijk op de wereld). Het is eerder een reisverslag dan een ervaringsverslag en dat maakt Hissinks verwerkte observaties oppervlakkig. Dit discrediteert het verhaal echter niet als bron, maar verrijkt juist het spectrum van cocaïneliteratuur. Wat Hissink beschrijft, werkt beeldbevestigend en is daarmee onderdeel van de mythische sfeer die cocaïnegebruik in Berlijn omgeeft.

Waar Hissink terughoudend was ten opzichte van de homoseksuelen, voelden anderen zich als een vis in het water. De bovengenoemde W.H. Auden bijvoorbeeld, Christopher Isherwood en de minder bekende schrijver en uitgever Robert McAlmon. McAlmon woonde aanvankelijk in Parijs was bevriend met de Amerikaanse auteurs van de ‘Lost Generation’ (Fitzgerald, Hemingway, Stein). Hij was begin jaren twintig regelmatig in Berlijn. McAlmon vond de stad geweldig. Zijn ervaringen verwerkte hij in de bundel *Distinguished Air (Grim Fairy Tales)* (1925). Hierin zijn grafische beschrijvingen te lezen van het nachtleven in ‘Babylon aan de Spree’, vol met drugs,

¹¹⁰ Ibidem, 82.

¹¹¹ Ibidem, 91.

prostituees en een rits aan kroegen en nachtclubs.¹¹² Dergelijke positieve verhalen droegen door hun inhoud ook bij aan het beeld over Berlijn dat in het buitenland ontstond.

Halverwege de jaren twintig verdween de cocaïneliteratuur langzaam uit beeld. Tussen 1924 en 1929 stabiliseerde de Weimarrepubliek enigszins. Het is mogelijk dat de meer stabiele politieke situatie en het herstellen van de Duitse mark na de inflatie in 1923 zorgde voor een afname van het cocaïnegebruik, als men ervan uitgaat dat sociale onrust en existentiële onzekerheid nauw samenhangen met het consumeren van drugs. Dit is goed mogelijk, maar het is waarschijnlijker dat de thematische verschuiving in het Duitse literaire landschap hierbij ook een aanzienlijke rol heeft gespeeld. Het expressionisme werd langzaam maar zeker verdrongen door de *neue Sachlichkeit*. In deze filmische, bijna journalistieke stijl die sterk maatschappelijk geëngageerd was, was er weinig plaats voor de melancholie en *monologues intérieurs* van het expressionisme. Cocaïneliteratuur, zoals veel van bovenstaande werken hebben laten zien, was vaak ervaringsproza bij uitstek. De drugstrip of ‘interne reis’ zoals die bij Rheiner gestalte krijgt, of de magnetiserende optredens van Anita Barber pasten uitstekend in het expressionisme; in de *neue Sachlichkeit* waren ze minder op hun plaats. De drugs verdwenen niet helemaal uit de literatuur aan het eind van de jaren twintig. Maar de werken die erover gingen, plaatsten zich vervolgens wel in de context van de vroege jaren twintig, zoals bijvoorbeeld Fallada, Hissink en de biografie van Lania over Anita Berber.

Ten tijde van de Weimarrepubliek zagen elders in Europa andere publicaties uit de cocaïneliteratuur het licht. *Roman met Cocaïne* werd in 1934 gepubliceerd in een Parijs, maar in de jaren twintig geschreven door de Russische emigrant M. Agajev, nom-de-plume van Mark Levi (1898-1973). De roman draait om de belevenissen van Vadim, een jonge intellectuele Rus in Moskou die aan cocaïne verslingerd raakt. De dominante thema's in het verhaal zijn de chaotische omgeving van de moderne wereld, apathie ten opzichte van de toekomst en de dood als apotheose van de cocaïneverslaving.¹¹³ Dit is vergelijkbaar met de thematiek uit de Duitse cocaïneliteratuur. Minder typisch was het curieuze *Diary of a Drug Fiend* (1922) van de Engelsman Aleister Crowley, een op eigen ervaringen gebaseerde hedonistische

¹¹² Large, *Berlin*, 181.

¹¹³ M. Agajev, *Roman met cocaïne* (Amsterdam 2013, 1^e druk Parijs 1934).

liefdesgeschiedenis met heftig en grafisch beschreven drugsgebruik, waaronder het snuiven van cocaïne. Crowley hield zich bezig met magie, mystiek, kabbalisme en esoterie en ontwikkelde zijn eigen filosofie, genaamd Thelema. Het verhaal staat in dienst van Crowley's filosofie, waarin de hoofdpersonen zich door hun 'True Will' (een sturend element van het onderbewustzijn dat in nauw contact staat met het universum) weten te bevrijden van hun drugsverslaving.¹¹⁴

De impact van deze twee boeken was in Duitsland beperkt, maar de publicatie van de roman *Cocaina* door de Italiaanse schrijver Pitigrilli (pseudoniem van de journalist Dino Segré) zorgde voor enige opschudding in de Weimarrepubliek. De hoofdpersoon van *Cocaina* is de Italiaan Tito Arnaudi, die in Parijs zijn geluk beproeft als journalist. Tijdens een onderzoek naar cocaïnegebruik in Montmartre belandt hij in de wilde bohème van de Franse hoofdstad, waar men op feesten cocaïne snuift, morfine spuit, opium rookt en (erg decadent) aardbeien in chloroform doopt.¹¹⁵ Het is een moderne schelmenroman: liederlijk, humoristisch en met een laconieke kijk op de wereld. Niet iedereen kon er om lachen, het Italiaanse origineel belandde in 1921 al op de codex van de katholieke kerk. De Duitse vertaling, die uitkwam in 1928, kreeg ook stevige kritiek te verduren. Paul Wolff, een conservatieve arts en hoofdredacteur van het *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, schreef in een recensie dat het 'am Besten [ist], wenn das große Publikum möglichst wenig von dem weißen Teufel hört.'¹¹⁶ Dit paste binnen de strategie van het *Reichsgesundheitsamt*, dat destijds het afbeelden en beschrijven van drugsconsumptie in de populaire cultuur tegen wilde gaan. De uitgever sprong overigens op de controversie in en maakte advertenties die mensen aanspoorden in plaats van cocaïne te snuiven, Pitigrilli te lezen.¹¹⁷

In de Duitse cocaïne-literatuur kwam een sterke drang naar escapisme naar voren, een verloren gevoel en het idee op de rand van de afgrond (moderniteit) te staan. Cocaïne was zowel een middel om dit beter te begrijpen als om eraan te ontsnappen. Pitigrilli haakte ook op dit thema in, als Tito in het slot van de roman verzucht: 'Wir töten uns alle. Wir alle, die Menschen unserer Zeit. Und das Überhandnehmen des Kokainschnupfens ist ein Symbol für die Vergiftigung, der wir

¹¹⁴ A. Crowley, *Diary of a Drug Fiend* (g.p. 2014, 1^e druk Londen 1922).

¹¹⁵ Pitigrilli, *Kokain* (Berlijn 1927) 50-51.

¹¹⁶ Geciteerd in: A. Hofmann, *Drogenkonsum und -kontrolle. Zur Etablierung eines sozialen Problems im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts* (Wiesbaden 2012) 189-190.

¹¹⁷ A. Kaes, M. Jay en E. Dimendberg (eds.), *The Weimar Republic Sourcebook* (Londen 2004) 715.

alle erliegen. Das Kokain ist nicht das Alkaloid der Kokapflanze; es ist der süße freiwillige Tod.’¹¹⁸ De dood hoefde in dit geval niet per se definitief te zijn, maar kon ook tijdelijk zijn: een korte periode van niet-zijn, een roes.

‘Rauschkultur’

De cocaïneliteratuur hing nauw samen met het concept van ‘Rauschkultur’ dat in dezelfde periode opkwam, waarbij het draaide om vluchtigheid, erotiek en roes. De arts en essayist Carl Ludwig Schleich (1859-1922) had duidelijke ideeën over de uitwassen van het cocaïnegebruik in de Weimarrepubliek en het roesverlangen van Berlijn. Schleich werkte als chirurg en was onder meer bekend met cocaïne vanwege het gebruik bij lokale verdovingen. Naast zijn medische bezigheden was hij ook een graag geziene persoonlijkheid in de kunstzinnige kringen van Berlijn en werd daar als ‘Dichter-Philosoph’ betiteld.¹¹⁹ Hij publiceerde in 1921 het essay ‘Kokainismus’ in het tijdschrift *Das Tage-Buch*, een vooraanstaand intellectueel blad met regelmatige bijdragen van onder anderen Bertolt Brecht, Walter Benjamin en Erich Kästner. Schleich zag het verlangen naar roes als een fenomeen van de moderniteit, want ‘es liegt ein Rausch in dem Bewegungswahn, der unsere ganze moderne Kultur vor dem Kriege ergriffen hatte, der nach Steigerung giert.’ Met alle gevolgen van dien, want uiteindelijk ‘führt das instinktive Verlangen nach Reizerhöhung, Freude- und Wohlgefühlssteigerung zu einer Verfassung der Seele, die ins Dämonisch-Krankhafte überleitet, zu den “Süchten”.’¹²⁰ Cocaïne is inderdaad meer dan verleidelijk, men voelt zich na gebruik ‘leicht und frei, seligen Schwebens voll geht der Atem, und der Puls gleitet beschwingt und hemmungslos durch die Adern. (...) aber wehe denen, die gleichsam aus Spieltrieb mit der Gefahr, vielleicht nur um einmal mitzumachen, sich in diesen Strudel begeben!’¹²¹

Het was overigens niet alleen de cocaïne zelf die ervoor zorgde dat mensen verslinderd raakten. Schleich beklagde zich over een ‘Höllenkultus’ van cocaïnegebruikers, wier ‘geheime Priester’ altijd op zoek waren naar nieuwe sekteleiden. Dit idee van genootschappen kwam ook terug bij Pitigrilli, die de cocaïnisten omschreef als een soort vrijmetselaars. Een artikel uit 1925 van de

¹¹⁸ Pitigrilli, *Kokain*, 191.

¹¹⁹ V. Hess, ‘Schleich, Carl Ludwig’ in: *Neue Deutsche Biographie* 23 (2007) 46-47.

¹²⁰ C.L. Schleich, ‘Kokainismus’ in: Stefan Großmann (ed.), *Das Tage-Buch* 43 (1921) 1310-1316, aldaar 1311.

¹²¹ Schleich, ‘Kokainismus’, 1313.

Oostenrijkse schrijver Hugo Bettauer in zijn eigen *Bettauers Wochenschrift* had een vergelijkbare insteek. Bettauer vertelde over het ongelukkige lot van Franz X., die na een enkele keer proberen al cocaïneverslaafd was geraakt en na zeven ontwenningkuren nog steeds niet was genezen. Zijn eerste cocaïne werd hem aangeboden door niemand minder dan ‘die seltsame Tänzerin Anita Berber (...) dieses aparte, bizarre Weib’ die met haar ‘Kranz von Lebensleuten (...) [mit] ihre Laster und Leidenschaften’ op stap was in Wenen.¹²²

Schleich concludeerde uiteindelijk dat juist op het moment van schrijven, nog meer dan voor de oorlog, de inwoners van de stad smachtten naar roes. ‘Heutzutage, wo die Existenz des Einzelnen bis in die Wurzeln bebt, wo Stirb und Werde haarscharf beieinanderstehen, blüht die Ekstase des Rausches und des Tanzen wie ein Versuch zu Massennarkose.’ Hier voegde hij droogjes aan toe dat als vraag en aanbod bepalend zijn voor de prijs van goederen, wat dit dan moest zeggen over het feit dat een kilo cocaïne in Berlijn voor de oorlog zestien mark kostte en in 1921 het duizendvoudige. ‘Das spricht Bände über die Kokainsucht in unserem Sodom!’¹²³ Hij ging hier gemakshalve wel voorbij aan de hoge inflatie sinds de oorlog.

Schleicher legde de nadruk op de tijd waarin hij zelf leeft, maar verwees daarbij ook naar de vooroorlogse ‘Bewegungswahn’ die de moderne cultuur in zijn greep had en ‘nach Steigerung giert’. Dit doet denken aan het essay ‘Die Großstädte und das Geistesleben’ van filosoof Georg Simmel uit 1908. Simmel, die in Berlijn woonde, interesseerde zich voor het fenomeen van de metropool en de uitwerking op haar inwoners. Mensen raakten vervreemd van elkaar en hun omgeving, betoogde Simmel, en ze ervoeren een ‘Steigerung des Nervenlebens’¹²⁴, waarna ze zich afsloten en wilden ontsnappen. De moeizame omgang met moderniteit was met de daarmee gepaarde ontsnappingsdrang zonder twijfel een element van de ‘Rauschkultur’. Tot zover er sprake was van een geestelijke crisis in de jaren twintig, had dit ook deels zijn wortels in de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Historicus Philipp Blom houdt in zijn studies *The Vertigo Years: Change and Culture in the West, 1900-1914* (2008) en *Fracture: Life and Culture in the West, 1918-1938* (2015) een pleidooi om de Eerste Wereldoorlog niet als strakke grens te zien tussen twee tijdperken, maar als een gecompliceerde transitie. De opvatting dat de ‘oude wereld’ overboord moest,

¹²² H. Bettauer, ‘Schleichender Tod’ in: Springer, *Kokain. Mythos und Realität*, 59-62, aldaar 61.

¹²³ Schleich, ‘Kokainismus’, 1314-1315.

¹²⁴ G. Simmel, ‘Die Großstädte und das Geistesleben’ in: O. Rammstedt (ed.), *Gesamtausgabe Bd. 7: Aufsätze und Abhandlungen 1901-1908* (Frankfurt am Main 1995) 116-131, aldaar 119.

ging al terug tot pamfletten als het *Futuristisch Manifest* uit 1909 van de Italiaan Marinetti, of het Russische manifest *Een klap in het gezicht van de publieke smaak* uit 1912 van onder anderen Majakovski. De wortels van het expressionisme en tot op zekere hoogte het dadaïsme liggen ook voor de oorlog.

Eric Weitz definieerde de cultuur van de Weimarrepubliek als ‘the restless questioning of what it means to live in modern times, the search for new forms of expression suitable to the cacaphony of modern life’.¹²⁵ De worsteling met een nieuwe levenswijze in een moderne metropool was echter niet nieuw. De directe en indirecte gevolgen van de Eerste Wereldoorlog waren dat wel, en verhoogden de druk op het dagelijks leven. Dit creëerde een situatie die als ‘collectieve roes’ omschreven zou kunnen worden, waarbinnen cocaïne en de daaruit voortvloeiende literatuur een belangrijke plaats innamen. In zijn monumentale werk *Die Welt von Gestern* (1942) keek Stefan Zweig terug op die vroege jaren van de Weimarrepubliek en vertelde:

‘Welch eine wilde, anarchistische, unwahrscheinliche Zeit, jene Jahre, da mit dem schwindenden Wert des Geldes alle andern Werte in Österreich und Deutschland ins Rutschen kamen! Eine Epoche begeisterter Ekstase und wüster Schwindelei, eine einmalige Mischung von Ungeduld und Fanatismus. (...) Alles was äußerste Spannungen über die bisher bekannten hinaus versprach, jede Form des Rauschgifts, Morphinum, Kokain und Heroin, fand reißenden Absatz, in den Theaterstücken bildeten Inzest und Vaternord, in der Politik Kommunismus und Faschismus die einzig erwünschte extreme Thematik; unbedingt verfremdet hingegen war jede Form der Normalität und der Mäßigung. Aber ich möchte sie nicht missen, diese chaotische Zeit, nicht aus meinem eigenen Leben, nicht aus der Entwicklung der Kunst.’¹²⁶

In de Duitse cocaïneleratuur werd het drugsgebruik en het gevoel van naderend onheil minder expliciet gekoppeld aan de tijd waarin men leefde of concrete gebeurtenissen. Maar deze literatuur was wel een duidelijk product van haar omgeving: een turbulente Großstadt waarin men worstelde met onzekerheid en de vervreemding van de naoorlogse samenleving. Dit is echter geen sluitende verklaring voor de vermeende toename van cocaïnegebruik in Berlijn in deze periode.

¹²⁵ E. Weitz, *Weimar Germany. Promise and Tragedy* (Princeton 2007) 253.

¹²⁶ S. Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers* (Stockholm 1942) 400.

Cocaineliteratuur kwam op als genre en verdween halverwege de jaren twintig, onder meer vanwege de nauwe samenhang met het literair expressionisme, dat in dezelfde tijd plaatsmaakte voor de *neue Sachlichkeit*. Deze literatuur heeft echter wel actief bijgedragen aan de beeldvorming van cocaïnegebruik in de Weimarrepubliek. Zowel de geplaagde *poète maudit* Walter Rheiner als de extatische Anita Berber zijn iconen geworden van Berlijn tijdens de vroege Weimarrepubliek, en bevestigen het beeld van een *Kokainwelle*. Hoewel hun levensverhalen en kunstzinnige oeuvre een beeld hebben geschapen van de tijd waarin zij leefden, moet men zich ook afvragen hoe representatief zij waren en in hoeverre het beeld klopt. In het volgende hoofdstuk zal dit beeld nader onderzocht worden, en in hoeverre er sprake was van meer structurele oorzaken voor een *Kokainwelle*, voortbouwend op de context uit het eerste hoofdstuk.

Hoofdstuk 3: Drugspolitiek en cocaïnegebruik als maatschappelijk probleem

De ontwikkelingen gedurende de Eerste Wereldoorlog en de periode daarvoor baanden een weg voor cocaïnegebruik op grotere schaal in Duitsland en Berlijn. Tegelijkertijd ondernam de Duitse regering vanaf 1917 maatregelen om de vrije verkoop van cocaïne en andere drugs in te perken, de bestaande voorraden te centraliseren en het gebruik te reguleren. In 1920 raakte de eerste opiumwet in Duitsland van kracht, die in het daaropvolgende decennium nog tweemaal verscherpt werd. Desondanks wordt de *Kokainwelle* door historici juist in deze periode geplaatst. De opkomst van cocaïneleratuur en de ‘Rauschkultur’ lijkt dit enerzijds te bevestigen, maar is niet volledig representatief. Het is een interessante bron die vaak in deze context achterwege wordt gelaten, maar speelt vooral een rol in de beeldvorming en zegt minder over de realiteit.

De contouren van het cocaïnegebruik in deze periode zijn, met name vanwege het gebrek aan concrete data, moeilijk te herkennen. Wanneer er daadwerkelijk sprake was van een *Kokainwelle* en daarmee van een grote groep gebruikers, betekent dit eveneens dat veel van deze gebruikers geen geschreven bronnen hebben achtergelaten. ‘Über den individuellen, unauffälligen Konsum der breiten Masse können wir aber kaum was sagen –ob Frau Janes oder Herr Wagner gelegentlich koksten oder ob sie dies niemal getan hätten, ist nicht überliefert.’¹²⁷, concludeerde Annika Hoffmann in haar uitvoerige studie naar drugsgebruik in Duitsland aan het begin van de twintigste eeuw. Bij het bevestigen of ontcrachten van de *Kokainwelle* bieden getuigschriften maar beperkt soelaas en de beschikbare statistieken zijn evenmin bevredigend. Een andere benadering kan hierbij een uitkomst bieden. Een concreet aantal gebruikers valt moeilijk in te schatten, maar de overheid ging zich in de jaren twintig intensiever bemoeien met cocaïnegebruik en een aantal artsen probeerde het cocaïnegebruik in kaart te brengen en te duiden. Dit komt in eerste instantie over als een reactie op een bestaand maatschappelijk probleem. De berichtgeving over cocaïnegebruik in de media nam tevens toe. Was er daadwerkelijk sprake van een *Kokainwelle*? Drie zaken kunnen geïnterpreteerd worden als reactie op eventuele golf: medische berichten uit de jaren twintig, politieke en wetmatige

¹²⁷ A. Hoffmann, *Drogenkonsum und –kontrolle. Zur Etablierung eines sozialen Problems im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts* (Wiesbaden 2012) 293.

maatregelen tegen cocaïnegebruik en de weergave van cocaïne in de media. Een nadere analyse zal meer licht werpen op het bestaan van een eventuele *Kokainwelle*.

‘Bis zu den Straßendirnen und Zuhältern herunter’

Binnen het medisch discours nam de kritiek op cocaïnegebruik al vaste vormen aan vanaf 1885. De term ‘Kokainismus’ werd destijds al gebruikt, maar raakte pas in de jaren twintig wijder verspreid als term om een maatschappelijk probleem aan te duiden. In 1926 publiceerde de in Berlijn woonachtige en werkzame arts Fritz Fränkel samen met zijn collega Ernst Joël de studie *Der Cocainismus*, waarin het verschijnsel van cocaïneverslaving en haar wortels nauwkeurig werd beschreven. Beide artsen deden hij onderzoek naar verslaving en drugsgebruik in Berlijn. Zij assisteerden onder anderen Walter Benjamin, met wie Fränkel goed bevriend was, bij zijn hasjiesj-experimenten. Over cocaïne schreven ze: ‘Seine eigenliche Ausbreitung [van het ‘Cocainmißbrauch’] beginnt im Krieg und in der Nachkriegszeit, aber hat immerhin gewisse Vorläufer.’ Ze schetsten vooroorlogs Parijs, waar ‘in den Quartier Latins und in der Umgebung des Montmartre Studenten, Apotheker, besonders aber Prostituierte die Unsitte des Cocainschnupfens betrieben’ en waar men ‘nachts Frauen begegnen konnte, die ungeniert um ein Cocainpulver bettelten oder, wenn sie in dem Passanten einem Arzt vermuteten, ihn um ein Rezept angingen’.¹²⁸ Ook in het Amerikaanse leger was voor 1914 al sprake van regelmatig gebruik. Soldaten verleidden elkaar tot het proberen van kleine doses, “snowbirds” genoemd, waarvan herhaaldelijk gebruik uiteindelijk leidde tot een roes: “snowstorm”.

De Eerste Wereldoorlog baande een pad voor grootschalig gebruik, aldus Fränkel en Joël. ‘Der Krieg [schuf] die allgemeinen psychischen Bedingungen zu einem Giftkonsum großen Stils’, onder meer door ‘ein gesteigertes und vergrößertes Rauschbedürfnis nach Jahren des Verzichtes.’¹²⁹ Fränkel had zelf in de oorlog gevochten en was in 1919 gepromoveerd op het fenomeen *shellshock*. De soldaten namen ook het cocaïnegebruik mee naar huis. Met name vanaf het oostfront waar, zo beweren Fränkel en Joël, Duitse soldaten met het drugsgebruik in aanraking kwamen door Russische intellectuelen en officieren die zich na de revolutie hadden aangesloten bij het Duitse leger om tegen de bolsjewieken te vechten. Vooral in de gelederen van het Freikorps werd veel gebruikt. ‘Es ist geradezu erstaunlich, wieviel

¹²⁸ F. Fränkel en E. Joël, *Der Cocainismus* (Berlijn 1926) 13.

¹²⁹ Fränkel en Joël, *Cocainismus*, 14.

ehemalige Angehörige der Freikorps man unter den Berliner Cocainisten findet.’ De zoektocht naar cocaïne werd tijdens het chaotische einde van de oorlog routineus: ‘Eine immer wiederkehrende Schilderung jener Freischärler, die im Baltikum, in Posen oder in Schlesien an den Kleinkämpfen teilgenommen haben, ist die Durchsuchung der Apotheke auf Cocainvorräte nach der Besetzung eines Ortes.’ Het waren tevens deze soldaten van het Freikorps die vervolgens de illegale handel dreven in Berlijn, aldus Fränkel en Joël.¹³⁰

De bekende arts en drugsonderzoeker Louis Lewin bestreed de theorie dat de oorlog de grootste veroorzaker was van grootschalig cocaïnegebruik. In zijn *Phantastica* uit 1924 constateerde hij: ‘Es ist ein Irrtum, daß der Krieg dies bewirkt habe, er hat nur Kreisen an diese Leidenschaft sich anzuschließen geholfen, die früher an die Betätigung einer solchen nicht gedacht haben.’ Rond de eeuwwisseling waren er al ‘kokainistische’ artsen, politici en schrijvers. In het naoorlogse Duitsland, met name in de grote steden, waren er nu ‘genuësstüchtige Kokainverwender in vielen Berufsarten bis zu den Straßendirnen und Zuhältern herunter.’¹³¹ Lewin weerspreekt hier het argument dat de oorlog *an sich* heeft gezorgd voor een toename van het cocaïnegebruik. Maar net als Fränkel en Joël constateerde hij een groei van het drugsgebruik, die in steden een significant deel van de bevolking betrof.

De Duits-Zwitserse arts Hans W. Maier publiceerde in 1925 een lijvige studie over het onderwerp: *Der Kokainismus. Geschichte, Pathologie, medizinische und behördliche Bekämpfung* met legio beschrijvingen van verslaafden, classificaties van cocaïnegebruik en suggesties voor behandelingsmethoden. Zijn verklaring ging een stap verder dan die van Fränkel, Joël en Lewin. ‘In Deutschland und Österreich war es die Revolutionszeit von 1918/1919, die in doppelte Richtung der Ausbreitung des Kokainschnupfens Vorschub leistete.’ Enerzijds dreef de ‘neurotisch-psychopatische Stimmung’ van deze periode gehele bevolkingsklassen naar de afgrond, waardoor men met name in de Großstadt naar narcotica greep. Hier wordt wederom een correlatie gesuggereerd tussen drugsgebruik en maatschappelijke chaos. Het einde van de oorlog beïnvloedde volgens Maier ook op andere wijze de toename van cocaïnegebruik: ‘andernteils kamen durch die unregelmäßige Auflösung der Truppenbestände und des Heeresmaterials große Mengen von Arzneistoffen, und besonders auch Alkaloide [cocaïne], unter die Bevölkerung, und es bildete sich einen

¹³⁰ Ibidem, 15.

¹³¹ Lewin, *Phantastica*, 137.

unkontrollierte Handel mit diesen Stoffen hinaus.’ Dit argument komt overeen met wat Fränkel en Joël opmerkten over het Freikorps. Tenslotte vertroebelde de chaos ook de blik van overheid en medische instanties: ‘bei der herrschenden Dissoziation der Behörden sei es aber nicht verwunderlich, daß die hygienschen Instanzen hiervon keine Kenntnis hatten.’¹³² Behalve een gebrek aan kennis ontbrak in de jaren na de oorlog ook een daadkrachtig beleid en regulerende wetgeving.

Cocaïne: politiek en wetgeving

De moeizame ontwikkeling van wetgeving en maatregelen op gebied van cocaïne had complexe oorzaken. In de jaren twintig viel een trend waar te nemen van toenemende regulering op het gebied van drugshandel, waarbij de Duitse overheid top-down te werk ging, door zich eerst op internationale handel in opiumderivaten en de farmaceutische bedrijfstak te richten, en vervolgens op artsen en apotheken. Met name de laatste twee waren hierbij van belang, omdat de meeste cocaïnegebruikers hoofdzakelijk via deze weg aan de drug kwamen. De ontwikkeling van een duidelijke en strikte regulering van drugsgebruik duurde echter bijna tien jaar, waarin drie verschillende opiumwetten werden uitgevaardigd en in 1925 een grote opiumconferentie plaatsvond in Genève.

In de periode voor de Eerste Wereldoorlog zetten met name de Verenigde Staten de toon bij de bestrijding van drugsgebruik. In de Verenigde Staten zelf was dit een gedeeltelijk succes. Door strengere regulering en meer toezicht op artsen werd het moeilijker om aan morfine en cocaïne te komen. Dit had echter als neveneffect dat deze drugs in de illegaliteit verdwenen, wat eerder een prijsstijging tot gevolg had dan een afname van de consumptie; en dat men op grotere schaal begon met het gebruiken van heroïne, een nieuw en nog relatief onbekend opiaat.¹³³ Een dergelijk mechanisme van verbod, marktverdringing en uiteindelijke vervanging van cocaïne, viel later ook in Duitsland waar te nemen. Waar de Verenigde Staten in eigen land relatief gezien succes boekten, waren pogingen om via de diplomatie drugsgebruik- en handel in het buitenland aan banden te leggen minder geslaagd. De uitkomst van de opiumconferenties in Shanghai (1909) en Den Haag (1912) was onbevredigend. Belangrijke staten als Duitsland, Turkije en Japan hadden het verdrag weliswaar

¹³² H.W. Maier, *Der Kokainismus. Geschichte, Pathologie, medizinische und behördliche Bekämpfung* (Leipzig 1926) 187.

¹³³ D. Briesen, *Drogenkonsum und Drogenpolitik in Deutschland und den USA. Ein historischer Vergleich* (Frankfurt am Main 2005) 66-70.

ondertekend, maar weigerden het te ratificeren en te implementeren. De internationale situatie na de Eerste Wereldoorlog bracht hier verandering in. Bij de vredesonderhandelingen in Versailles waren de kaarten anders geschud en Duitsland, dat zich op het gebied van drugsregulering voor de oorlog nog had verzet, had ditmaal niets in te brengen. De Verenigde Staten maakten van de situatie gebruik om opnieuw de regulering van drugs onder de aandacht te brengen, en nu met succes. In het Verdrag van Versailles werd opgenomen dat ‘Diejenigen der Hohen vertragschließenden Teile, die das Haager Opium-Abkommen vom 23. Januar 1912 noch nicht unterzeichnet oder nach der Unterzeichnung noch nicht ratifiziert haben, erklären sich damit einverstanden, das Abkommen in Kraft treten zu lassen und zu diesem Zwecke sobald wie möglich und spätestens binnen zwölf Monaten nach dem Inkrafttreten des gegenwärtigen Vertrags die nötigen Gesetze zu erlassen.’¹³⁴

De Duitse overheid gaf hieraan gehoor en ontwikkelde de ‘nötigen Gesetze’. In juli 1920 werd er een opiumwet ontworpen, die aan het einde van dat jaar werd ingestemd en op 1 januari 1921 in werking trad. In de geest van de Haagse opiumconferentie in 1912 richtte deze wet zich voornamelijk op regulering en niet zozeer op een verbod. In deze wet werd het verkooprecht van opiaten en cocaïne beperkt tot ‘Großhändler, Großhersteller, Apotheker oder wissenschaftliche Institute’ die een vergunning moesten aanvragen; de verkoop van deze stoffen werd vanaf dat moment volledig gereguleerd door het Reichsgesundheitsamt; tot slot mochten drugs nog alleen voor medische doeleinden verkocht worden. De straffen waren relatief mild: een half jaar cel of een boete van 10.000 mark.¹³⁵ Deze wet bood echter weinig houvast, werd weinig nageleefd en slecht gecontroleerd. Het aantal veroordeelde vergrijpen op landelijk niveau varieerde jaarlijks tussen de honderd en de driehonderd, een verwaarloosbaar aantal.¹³⁶

Het gebruik van cocaïne en andere opiaten als genotsmiddel werd met deze wet verboden, maar het medisch gebruik ervan niet. Dit viel met een doktersrecept makkelijk te omzeilen. Intensievere controle op artsen en apothekers had misbruik tegen moeten gaan, maar verhinderde deze niet om met grote regelmaat, al dan niet

¹³⁴ Artikel 295 in het Verdrag van Versailles. Bron: <http://www.documentarchiv.de/wr/vv10.html>, geraadpleegd op 25 mei 2016.

¹³⁵ ‘Verordnung über den Verkehr mit *Opium* und anderen Betäubungsmitteln’ in: *Reichs-Gesetzblatt, Jahrgang 1920*, 1464-1466. Bron: ALEX. Historische Rechts- und Gesetztexte Online, Österreichische Nationalbibliothek (<http://alex.onb.ac.at>, geraadpleegd op 15 juni 2016).

¹³⁶ H. Cousto, *Daten und Fakten zum deutschen Betäubungsmittelgesetz* (g.p. 2011) 3.

tegen betaling, een oogje dicht te knijpen.¹³⁷ Naast het gebrek aan juridische slagvaardigheid valt er een aantal andere oorzaken te noemen voor het falen van een doortastende drugspolitiek aan het begin van de Weimarrepubliek, die grotendeels te maken hebben met het einde van de oorlog, de revolutiejaren 1918-1919 en de hyperinflatie.

Het einde van de Eerste Wereldoorlog zorgde voor grote ontwrichting in de Duitse maatschappij, wat ook haar weerslag had op het cocaïnegebruik in grote steden als Berlijn. Na de chaotische aftocht vanaf het front, waarin de soldatenraden slechts gedeeltelijk orde wisten te scheppen, trokken soldaten voornamelijk naar de grote steden en namen daarbij ook hun entourage en voorraden mee. Dit zorgde zowel voor een grote influx van morfine en cocaïne (bestemd voor medicinaal gebruik) als voor de komst van een grote gebruikersgroep, bestaande uit soldaten die tijdens de oorlog met de drugs bekend waren geraakt. Dit gebeurde al vanaf de wapenstilstand in november 1918, twee jaar voordat de eerste opiumwet van kracht werd. Sinds 1917 poogde men weliswaar het verkeer van cocaïne en morfine aan banden te leggen, maar er werd alom gesmokkeld. Het was zowel voor soldaten uit het Duitse leger als voor de geallieerde troepen in de grensgebieden lucratief om drugs te smokkelen en verhandelen.¹³⁸

Men kan zich daarnaast afvragen in hoeverre het aan banden leggen van de verkoop en het gebruik van cocaïne een prioriteit was van de overheid in deze periode. Verslaving aan alcohol en morfine was nog een groter maatschappelijk probleem en de bewustwording van cocaïnegebruik als sociaal probleem kwam pas in deze periode op gang. Hoewel de overheid steeds meer de rol van zowel handhaver als verzorger op zich had genomen, werd verslaving vooralsnog in veel situaties gezien als een geval van karakterzwakte. Dit onttrok de aandacht aan de verslavende eigenschappen van de gebruikte substanties in kwestie, waardoor een verbod minder noodzakelijk leek. Drugswetgeving stond in deze periode nog in de kinderschoenen.¹³⁹ Daarnaast is het goed voor te stellen dat ook binnen de bredere politieke context de bestrijding van cocaïne geen prioriteit had. Urgenter waren de acute politieke crises die de jonge republiek plaagden, zoals de Spartakistenopstand en de Kapp-putsch, die de stabiliteit van de samenleving ernstig bedreigden.

¹³⁷ Briesen, *Drogenkonsum und Drogenpolitik*, 75-76.

¹³⁸ R. Davenport-Hines, *The Pursuit of Oblivion. A Global History of Narcotics 1500-2000* (Londen 2003) 294-296.

¹³⁹ Hoffmann, *Drogenkonsum und -kontrolle*, 79-81.

Vervolgens werd de Weimarrepubliek getroffen door de beruchte hyperinflatie die in 1923 haar hoogtepunt bereikte.

De inflatie heeft in samenhang met de politieke onrust, haar stempel gedrukt op de vroege jaren van de Weimarrepubliek. De ontwaarding van geld schudde het bastion van het Duitse *Bürgertum* tot op haar grondvesten en zorgde voor een mate van onrust en onzekerheid zonder weerga. Op de schrijver Elias Canetti, die tussen 1921 en 1923 in Frankfurt am Main woonde, zou deze tijd een blijvende indruk maken. Inflatie, schreef hij, ‘war mehr als Unordnung, was über die Menschen hereinbrach, es war etwas wie tägliche *Sprengungen*, blieb von einer etwas übrig, geriet es tags darauf in die nächste.’¹⁴⁰ Wanneer men uitgaat van de ‘Rauschkultur’ als drijvende kracht achter het drugsgebruik onder de bevolking, dan was de chaos die door de inflatie werd veroorzaakt een belangrijke factor. De geldontwaarding had ook hele praktische economische gevolgen, die een bijkomend obstakel vormden voor het handhaven van de wet. Geldboetes, om een voorbeeld te noemen, verloren aan betekenis. Daarnaast ging de inflatie na de politieke onrust gepaard met een enorme stijging van de criminaliteit in Berlijn. Er was veel straatgeweld, diefstallen, inbraken en men stak zijn eigen winkels in brand om het verzekeringsgeld op te strijken. Binnen deze context hadden de zogenoemde *Ringvereine*, misdaadsyndicaten die uit de tijd van Keizerrijk stamden, vrij spel.¹⁴¹ De economische chaos maakte het bovendien aantrekkelijk voor apothekers en artsen om bij te verdienen door onder de toonbank cocaïne te verstrekken als roesmiddel. Er zijn geen precieze gegevens als het gaat over de hoeveelheid cocaïne in Berlijn of gebruikersaantallen in deze jaren, maar de ineffectieve wetgeving creëerde in combinatie met de omstandigheden in elk geval een gunstig klimaat voor drugshandel en –consumptie.

In de jaren na de inflatie werd de drugswetgeving strikter en omvattender. Het karakter van deze maatregelen is van belang: waren deze preventief van aard of werd hiermee gereageerd op een bestaand probleem? De aard van de wetgeving suggereert het laatste. In 1924 werd de opiumwet uit 1921 aangepast. De strafmaat voor het overtreden van de opiumwet verhoogd, van zes maanden naar drie jaar cel. Het jaar daarop vond in Genève een tweede grote opiumconferentie plaats. Dit resulteerde in

¹⁴⁰ E. Canetti, *Die Fackel im Ohr* (Frankfurt am Main 1958) 53.

¹⁴¹ Large, *Berlin*, 178-179.

een internationaal verbod op heroïne, cocaïne en cannabis, wat door de aan het congres deelnemende landen werd geïmplementeerd tussen 1925 en 1929.¹⁴²

In dezelfde periode nam het aantal rechtszaken toe. Dit had tevens invloed op het karakter van de laatste Duitse opiumwet, die in 1929 werd aangenomen. De rechtszaken toonden de gebreken van de wetgeving op dat moment aan. De beklagden in kwestie werden ook als voorbeeld gesteld. Een bekend geval was de rechtszaak tegen Max Bier, een huisarts uit Dresden, in 1926. Hij zou in een jaar tijd ongeveer drie kilo cocaïne hebben verstrekt door het uitschrijven van drieduizend onrechtmatige recepten. Er was overtuigend bewijs dat hij cocaïne aan patiënten niet als geneesmiddel, maar als genotsmiddel had verstrekt. Bier werd veroordeeld in oktober 1926. Men realiseerde zich zowel dat de scheidslijn tussen recreatief en medicinaal drugsgebruik dun was en open voor interpretatie, als dat artsen zoals Max Bier de bestaande wetten aan hun laars laptten. Dit was een verdere impuls om een meer omvattende wetgeving na te streven.¹⁴³

Tussen 1924 en 1929 maakte het politieke discours over cocaïne ook een ontwikkeling door. Onder de invloed van medische publicaties zoals die van Meier, Fränkel, Joël en Lewin werd men zich steeds meer bewust van de gevaren van cocaïne. Dit leidde ertoe dat veelvuldig cocaïnegebruik steeds vaker werd gezien als ‘Kokainisme’, waarmee het onder dezelfde noemer terecht kwam als alcoholisme en morfinisme. Dit versterkte de roep om cocaïne te verbieden.¹⁴⁴ Dit vertaalde zich in december 1929 naar de laatste opiumwet. Deze wet stelde de bestaande productie, import en handel op alle opiaten, cocaïne en cannabis, onder direct toezicht van de overheid. De handel en verkoop werden verboden, op straffe van drie jaar gevangenis en een nader te specificeren geldboete.¹⁴⁵ De wet was succesvol en de *Kokainwelle* leek hiermee deels ingedamd te zijn. Er werd vaker op het overtreden van de wet gecontroleerd en cocaïne was minder makkelijk beschikbaar, waardoor de prijs omhoog ging. De criminalisering en prijsstijging zorgde ervoor dat men zich begon te vergrijpen aan een nieuwe, relatief onbekende en daarom nog niet verboden drug: amfetamine.¹⁴⁶ Hoewel de politieke onrust evenals de inflatie na de beurskrach in

¹⁴² McAllister, *Drug Diplomacy*, 76-77.

¹⁴³ Briesen, *Drogenkonsum und Drogenpolitik*, 104-105.

¹⁴⁴ Hoffmann, *Drogenkonsum und -kontrolle*, 162-163.

¹⁴⁵ ‘Gesetz über den Verkehr mit Betäubungsmitteln (*Opiumgesetz*)’ in: *Reichsgesetzblatt, Jahrgang 1929*, 215-217. Bron: ALEX. Historische Rechts- und Gesetztexte Online, Österreichische Nationalbibliothek (<http://alex.onb.ac.at>, geraadpleegd op 15 juni 2016).

¹⁴⁶ Schweer en Strasser, ‘Kokain: Zur gesellschaftlichen Karriere einer Droge’, 10.

1929 weer toenamen, creëerde dit geen nieuwe golf van cocaïnegebruik. In publicaties uit deze periode blikte men bovenal terug: een cocaïne-coryfee als Anita Berber en de tijd waar zij een symbool voor was geworden, werden met nostalgie beweend door Leo Lania in *Der Tanz ins Dunkel* (1929) en verguisd door Hans Ostwald in *Sittengeschichte der Inflation* (1931).

In de periode tussen 1920 en 1929 veranderde zowel de houding van de politiek als de wetten en maatregelen ten opzichte van cocaïne. Met name vanaf 1924 nam dit een vaart. Meerdere factoren hebben hierbij een rol gespeeld: kritische publicaties uit medische kringen namen toe en in het politieke discours werd cocaïnegebruik steeds vaker bestempeld als een maatschappelijk probleem. Daarnaast werden er in Genève in 1925 internationale afspraken gemaakt om de productie en verkoop van drugs in te perken. De relatieve politieke stabiliteit in de Weimarrepubliek tussen 1924 en 1929 kan ook een factor zijn geweest, waardoor er ruimte was om de wetgeving en handhaving betreffende drugs te ontwikkelen. Deze ontwikkelingen wijzen erop dat de overheid in deze periode eerder reactief dan preventief heeft gereageerd. De erkenning van ‘Kokainismus’ als probleem, het strikter en repressiever worden van de wetten (onder meer door het verhogen van de strafmaat) was een reactie op de *Kokainwelle* als reëel probleem.

Mythevorming

In de bestaande studies naar drugsgebruik in deze periode, evenals in overzichtswerken over cocaïne, wordt de *Kokainwelle* als een voldongen feit beschouwd, ondanks het gebrek aan data. Een overgroot deel van deze werken is geschreven in de jaren tachtig, toen cocaïnegebruik opnieuw onderwerp van debat werd in de Verenigde Staten en Europa. Deze studies zijn bedoeld om te informeren, maar nemen vaak ook fel standpunt in tegen cocaïnegebruik. Een historisch voorbeeld als de *Kokainwelle* is daarbij een goede illustratie. Er is weinig onderzoek gedaan naar de aard of mechanismen achter deze cocaïne-golf en daarmee is het beeld van een *Kokainwelle* intact gebleven. Anika Hoffmann gaat in haar studie als een van de weinigen tegen deze interpretatie in en beschouwt het idee van een *Drogen-* of *Kokainwelle* in de Weimarrepubliek als een mythe. Zij baseert zich hierbij op berichtgeving in de media en medische bronnen. De consumptie van drugs nam niet toe, maar de mate waarin dit onder de aandacht gebracht werd, zowel vanuit de overheid als vanuit de media, halverwege de jaren twintig. Literatuur en kunst laat ze

hierbij grotendeels buiten beschouwing. Opmerkelijk genoeg verdween cocaïne daar juist als dominant thema na 1925, terwijl Hoffmann overtuigend demonstreert dat de aandacht voor cocaïne en de *Etablierung* van drugsconsumptie als een maatschappelijk probleem vanaf 1924 toenam.¹⁴⁷ In de twee voorgaande paragrafen komt dit ook duidelijk naar voren.

Hoffmanns conclusie wringt, vanwege drie zaken. Een belangrijk argument is het gebrek aan precieze cijfers die het idee van een *Kokainwelle* ondersteunen. Geen heldere bevestiging is echter nog geen duidelijke ontkrachting. Daarnaast heeft Hoffmann een sterke opinie over zowel de artsen uit deze periode als de overheid, die ze vaak als ‘moraliserend’ betiteld en van ‘Kontrollsehnsucht’ beticht. Dit is een opvatting die weinig ruimte laat voor een overheid die reageert op een bestaand probleem. Door machtsuitoefening te interpreteren op een Foucaultiaanse manier, wordt de overheid per definitie een orgaan dat erop uit is om burgers te controleren en disciplineren. Tenslotte trekt ze haar conclusie over de Weimarrepubliek als geheel, terwijl deze periode allesbehalve stabiel en constant was.

Nieuwe vormen van bronnenonderzoek, zoals big data, stellen ons in staat om een nieuw element toe te voegen aan het toetsen van beeldvorming. In het programma Google nGrams kan men grafieken creëren met de frequentie van verschillende woorden of namen in het bronnencorpus van een aan te geven taal, gedurende een aan te geven periode, op basis van alle teksten die zijn opgenomen in Google Books. Het programma analyseert hoe vaak het woord voorkomt ten opzichte van het totaal aantal woorden, zodat een toename of afname van boeken in de geselecteerde periode beperkt invloed op de grafiek uitoefent. Dit programma kan gebruikt worden om een indruk te geven van de frequentie waarmee er over cocaïne werd geschreven. Twee grafieken van het Duitstalige corpus tussen 1880 en 1933 leveren interessante resultaten op (zie appendix I en II). In de eerste grafiek zijn zes termen opgenomen: ‘Morphin’, ‘Morphinismus’, ‘Kokain’, ‘Kokainismus’, ‘Cocain’ en ‘Cocainismus’. Morfine is toegevoegd als vergelijkingspunt, verder was er geen duidelijke dominante schrijfwijze van cocaïne, vandaar de dubbele invoer (de grafiek laat overigens mooi zien hoe vanaf 1906 ‘Kokain’ meer gebruikt werd dan ‘Cocain’). Er is een enorme piek rond 1885, naar aanleiding van de discussie rondom ‘Über Coca’. De aandacht voor cocaïne blijft bestaan maar neemt wel gedeeltelijk af, met een dieptepunt in de

¹⁴⁷ Hoffmann, *Drogenkonsum- und Kontrolle*, 157-160.

Eerste Wereldoorlog. Vanaf dat punt neemt het weer gradueel toe, om eerst te pieken rond 1924 en daarna nog eens rond 1929. Omdat ‘Cocain’ zo hoog piekt in 1885, is de rest van de grafiek minder gedetailleerd. Wanneer men dit echter weglaat (‘Kokain’ was in deze bovendien periode de dominante schrijfwijze), valt er in de tweede grafiek nog een interessant patroon waar te nemen: de toename van ‘Kokainismus’ ten opzichte van de voorgaande periode, die een vergelijkbaar patroon volgt met het woord ‘Kokain’. De inhoud van de publicaties waarop de grafiek gebaseerd is, komt niet naar voren. De grafiek is geen solide bewijs voor het bestaan van een *Kokainwelle*, maar het vormt desondanks een nieuwe en interessante toevoeging aan het onderzoek. De grafiek bevestigt het beeld dat de aandacht voor cocaïne en het *Kokainismus* toenam in de Weimarrepubliek vanaf 1924. De hierboven bestudeerde publicaties van Meyer, Lewin, Fränkel en Joël leggen de oorzaak van het cocaïneprobleem bij het begin van de Weimarrepubliek. De eerste opiumwet uit 1921 was evenzeer een poging om de drugshandel te reguleren als een manier om gehoor te geven aan artikel 295 uit het Verdrag van Versailles. Cocaïne verdween uit de literatuur vanaf 1925. Bovendien wordt het drugsgebruik vaak gekoppeld aan de chaotische periode tussen 1918 en 1923. Het is mogelijk dat daarna, naarmate de wetgeving repressiever werd, het cocaïnegebruik afnam. De aandacht bleef echter groeien, een reactie op een echte *Kokainwelle* in de periode voor 1924.

Het spiegelpaleis van de *neue Sachlichkeit*

Aan het einde van de Weimarrepubliek werd door intellectuelen en schrijvers al gereflecteerd op de voorgaande periode met een combinatie van nostalgie en weemoed, waar historici op hebben voortgebouwd. In *Der Tanz ins Dunkel* laat Lania duidelijk doorschemeren dat naar zijn mening een unieke periode voorbij was: een moeilijke, maar tegelijkertijd losbandige en waanzinnige tijd. Hiermee hangt hij een breder cultuurbeeld op aan de persoon van Berber. De cultuurhistoricus Todd Herzog beargumenteert dat de maatschappij zichzelf in de Weimarrepubliek constant aan het (her)definiëren was, voortkomend uit een sterk op reflectie gericht intellectueel klimaat. Een samenleving die in vele opzichten nieuw en modern was, versterkte de behoefte aan constante duiding. Dit resulteerde in een belevingswereld die niet alleen gevormd werd door indrukken maar ook door voorafgaande percepties van de tijd waarin men leefde. Met een grote toename van zowel boeken als andere gedrukte media creëerde dit een klimaat van continue zelfdefiniëring en maatschappijkritiek.

Dit had twee aan elkaar gekoppelde gevolgen. Ten eerste dat de grens tussen feit, interpretatie en fantasie vervaagde; ten tweede dat het blijvend adstrueren van maatschappijbeelden uiteindelijk zorgde voor een gesimplificeerd en generaliserend beeld van een diverse periode. Dit geldt voor het beeld over drugsgebruik, maar ook nauw verwante concepten als decadentie en criminaliteit. ‘The image of Weimar Germany as a decadent and crime-ridden space dominated this society’s perception of itself, just as it has dominated our historical perception of Weimar. Discussions of criminality in the Weimar Republic constantly wavered between documentary reporting and sensational fantasies until the two became blurred.’¹⁴⁸

In fictie, non-fictie en film kwam de *neue Sachlichkeit* op, een waarheidsgetrouwe afspiegeling van de werkelijkheid als kunstvorm. Dit zorgde voor een belevingswereld die een vermenging werd van realiteit en perceptie. We zien dit bij Anita Berber, wier drugsgebruik, seksualiteit en optredens gaandeweg haar eigen persoonlijkheid lijken te overstijgen, resulterend in een bijna mythische variant van zichzelf in de ogen van het grote publiek. De journalistiek werd sensationeler. Beruchte journalisten uit deze tijd waren de eerder genoemde Leo Lania en Egon Erwin Kisch. Kisch, een uit Praag afkomstige joodse schrijver en journalist, bedacht de term *rasende Reporter* en maakte furore met zijn reportages. Zijn adagium was: ‘Nichts ist verblüffender als die einfache Wahrheit, nichts ist exotischer als unsere Umwelt, nichts ist phantasievoller als die Sachlichkeit! Und nichts Sensationelleres gibt es in der Welt als die Zeit, in der man lebt.’¹⁴⁹ Deze documentaire stijl werd deels geïmiteerd binnen film en literatuur. Twee sterke voorbeelden zijn Alfred Döblins meesterwerk *Berlin Alexanderplatz* (1929), over de lotgevallen van ex-bajesklant en *Kleinkrimineller* Franz Biberkopf en de film *M. Eine Stadt sucht einen Mörder* (1931) van Fritz Lang. Dit was het filmdebuut van de Hongaarse acteur Peter Lorre, die een seriemoordenaar speelt. Lang werd geïnspireerd door een echte rechtszaak tegen een psychopaat in Frankfurt in 1924 en baseerde het verhaal grotendeels hierop. Döblin liet zich inspireren door de schimmige straten van het Scheunenviertel rondom Alexanderplatz. Joseph Roth kwam ook vaak in deze wijk en schreef er journalistieke reportages over die, met uitzondering van de stijl, eenzelfde stad schetsen als Döblin. Romans als *Heimliches Berlin* van Franz Hessel bevestigden het beeld van Berlijn als

¹⁴⁸ T. Herzog, *Crime Stories. Criminalistic Fantasy and the Culture of Crisis in Weimar Germany* (New York 2009) 3-6.

¹⁴⁹ E.E. Kisch, *Marktplatz der Sensationen* (Berlijn 1955) 6.

een decadente en moreel vervallen stad. Tot slot raakte de populariteit van de *Krimi* in deze periode ook in een stroomversnelling, qua genre voortbouwend op negentiende-eeuwse detectives maar met de integratie van moderne elementen als nieuwsberichten en grafische moordtaferelen.¹⁵⁰

De verkoop en de consumptie van drugs als cocaïne sprak uiteraard sterk tot de verbeelding. Een voorbeeld van dergelijke sensatiejournalistiek is een foto van Georg Pahl uit 1929, getiteld ‘‘Koks’ Emil, der Kokain-Verkäufer’.¹⁵¹ Op de foto zien we een sinister figuur (Emil), gekleed in een trenchcoat met bolhoed, die volgens het onderschrift cocaïne verkoopt aan twee prostituees.

‘Wenn nach Mitternacht die Polizeistunden eingetreten ist [sic], entwickelt sich in den Straßen der Großstadt das Nachtleben. Unsichere Existenzen, wie Kokain-, Likör- und Zigaretten-Verkäufer, und Falschspieler suchen ihre Opfer. In ständiger Flucht vor der Polizei! ‘‘Koks Emil’’ der schlimmste Parasit der Großstadt. (...) Seine Opfer bestehen zum größten Teil aus der Damenhalbwelt.’¹⁵²

Waar de foto oorspronkelijk gepubliceerd werd is onduidelijk, maar het beeld maakte onderdeel uit van een grotere reportage, genaamd ‘Mit Kamera und Blitzlicht durch die nächtliche Großstadt Berlin!’ Wanneer men beter kijkt naar de verschillende foto’s, die ook daklozen, gokkers en alcoholisten tonen, valt iets op. De man die in de foto van ‘Koks’ Emil wordt opgevoerd als *der Spanner* (iemand die op de uitkijk staat voor de politie), keert op alle foto’s terug in de rol van verschillende personen. De foto’s doen op het eerste oog al erg geënceneerd aan, maar dit bevestigt het vermoeden dat alles voor de reportage in scène is gezet. Zouden de lezers van de fotoreportage over nachtelijk Berlijn zich aan de onbetrouwbaarheid van de beelden hebben gestoord? Het is waarschijnlijker dat ze van de foto’s hebben gesmuld, met een lichte huivering voor wat zich na zonsondergang in de Großstadt afspeelt.

Dit sluit aan op de these van Hoffmann dat de manier waarop cocaïnehandel en gebruik werd afgebeeld in de media in de Weimarrepubliek niet representatief was voor de werkelijke maatschappelijke situatie. Het is echter aannemelijk dat de

¹⁵⁰ Herzog, *Crime Stories*, 25-26.

¹⁵¹ G. Pahl, ‘‘Koks’ Emil, der Kokain-Verkäufer’’, Bundesarchiv Berlin, Bild 102-07741, Mai 1929.

¹⁵² Ibidem.

sensationele berichten en geruchten hun wortels deels in de werkelijkheid hadden, net als bij criminaliteit. De beeldvorming van criminaliteit in de late Weimarrepubliek vloeide immers voort uit de daadwerkelijk absurd hoge criminaliteit tussen 1919 en 1923. Het is een overtrokken conclusie om het cocaïnegebruik over de gehele periode van de Weimarrepubliek te beschouwen als een mythe. Daarnaast lijken met name de politiek en medici te reageren op een bestaand probleem. Zoals Detlef Briesen het in zijn studie naar de Duitse drugspolitiek formuleert: ‘Immerhin gab es in den zwanziger Jahren in Deutschland eine erste Drogenwelle – oder genauer, die gesetzlichen Regelungen produzierten durch die angestoßene amtliche Beobachtung und Strafverfolgung abweichendes Verhalten, das beobachtet, sanktioniert und erklärt werden musste.’¹⁵³ De juridische waarneming van cocaïnegebruik begon immers pas concreet in 1920 met de eerste opiumwet. Het zou te simpel zijn om de stijgende aandacht voor cocaïne eenvoudig te verklaren als een bijverschijnsel van de ‘nieuwigheid’ van de drug.

Ondanks het gebrek aan precieze cijfers kan men stellen dat er voldoende aanwijzingen zijn voor een daadwerkelijke *Kokainwelle* in Berlijn aan het begin van de Weimarrepubliek, die mogelijk was door een grote influx van drugs en gebruikers in de stedelijke gebieden in combinatie met geen of povere wetgeving, waarvan de handhaving werd bemoeilijkt of overschaduwde door politieke crises en hyperinflatie. Maar het beeld dat de cocaïne-golf in kwestie de gehele Weimarrepubliek bestrijkt, zowel chronologisch als geografisch, lijkt eerder onjuist. Het concentreerde zich vooral in de grote steden, met name in Berlijn. Na het aanbreken van een stabielere politieke periode vanaf 1924 verbeterde de wetgeving en werd het gebruik zodanig ingedamd dat er van een ‘golf’ geen sprake meer leek te zijn. Vanaf deze periode ging echter het beeld van de Weimarrepubliek als decadente, door criminaliteit en drugs overspoelde crisismaatschappij een eigen leven leiden in de media, literatuur en film. Deze perceptie ontwikkelde zich al tijdens de Weimarrepubliek zelf en creëerde binnen de stroming van de *neue Sachlichkeit* een spiegelpaleis van feit en fictie waar veel historici later met gemak in verdwaalden.

¹⁵³ Briesen, *Drogenkonsum und Drogenpolitik*, 72.

Conclusie

Grootschalig cocaïnegebruik is onlosmakelijk verbonden met het beeld van Berlijn ten tijde van de Weimarrepubliek als het ‘Babylon aan de Spree’, een decadente en hedonistische Großstadt. Hoewel er veel mythevorming bestaat over de excessen van de Weimarrepubliek, zijn er inderdaad aanwijzingen dat een dergelijke *Kokainwelle* daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Het beeld dient wel genuanceerd te worden, qua tijdsperiode en qua omvang. Het cocaïnegebruik vond vooral plaats aan het begin van de Weimarrepubliek (tussen 1918 en 1923) en de schaal ervan was beperkt, met naar schatting tienduizend à twintigduizend gebruikers in Berlijn. Er was sprake van een toename in gebruik vanaf 1918, maar de beeldvorming heeft de *Kokainwelle* groter gemaakt dan deze daadwerkelijk was.

Er waren oorzaken op de korte en op de lange termijn voor de toename van het cocaïnegebruik. Op de lange termijn viel er vanaf 1884 een enorme groei in interesse voor cocaïne waar te nemen, die hand in hand ging met een toename van de productie. Deze productie vond met name plaats in Duitsland. Ondanks vroege kritiek vanuit medische kringen en het debat dat hieruit volgde, bleef men cocaïne vooral gebruiken als medicijn. Tegelijkertijd kwam het op als roesmiddel. De sterke positie van de farmaceutische industrie, met name de firma E. Merck in Darmstadt, faciliteerde de groei van het gebruik. Op de korte termijn heeft de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld. Hoewel het niet klopt dat soldaten op grote schaal cocaïne kregen als prestatiemiddel, kwam door de enorme schaal van het conflict een veel grotere groep mensen dan voorheen in contact met cocaïne, dat als medicijn gebruikt werd. Daarnaast zorgde de geestelijke impact van de oorlog bij soldaten voor een ‘Rauschbedürfnis’. Het cocaïnegebruik aan het front was weliswaar beperkt –net als morfine was het wel aanwezig in de veldhospitalen en lazaretten– maar aan het thuisfront nam het toe. Een belangrijk, vaak over het hoofd gezien, detail: door de ontwrichting van de internationale handel tijdens de oorlog daalde cocaïne sterk in prijs. In combinatie met de vrije verkrijgbaarheid in apotheken maakte het cocaïne tot een aantrekkelijk roesmiddel.

Na de oorlog verkeerde de nieuwe Weimarrepubliek in een staat van chaos, geplaagd door zware politieke crises, pogingen tot staatsgrepen en hyperinflatie. Door de onoverzichtelijke demobilisatie kwamen er grote hoeveelheden cocaïne in grote steden als Berlijn op de zwarte markt terecht, ondanks pogingen van het

Reichsgesundheitsamt om het verkeer van drugs te controleren. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog was er onder leiding van de Verenigde Staten een diplomatiek proces in gang gezet om wereldwijd de handel in opiaten en cocaïne aan banden te leggen, tijdens de opiumconferenties in Shanghai (1909) en Den Haag (1912). Het wettelijk implementeren van deze afspraken stuitte in Duitsland op weerstand. Toen dezelfde afspraken na de oorlog in het Verdrag van Versailles werden opgenomen, was het dwingender. Dit leidde tot de eerste Duitse opiumwet in 1921. Dit ging echter nog steeds over regulering van drugs, van een verbod was nog geen sprake. Behalve de chaotische politieke en economische situatie van de Weimarrepubliek, ontbrak er dus ook een wettelijk houvast om cocaïnegebruik tegen te gaan.

In de Weimarrepubliek kwam tevens cocaïne-literatuur op als genre binnen stroming van het Duitse literair expressionisme. Met voorlopers als Georg Trakl en Gottfried Benn tijdens de oorlog, manifesteerde het genre zich duidelijk met het oeuvre van Walter Rheiner tussen 1918-1919. In de eerste jaren van de Weimarrepubliek maakte de danseres Anita Berber haar debuut en werd snel een beroemdheid in Berlijn. Haar leven en werk, waarin cocaïne een prominente rol innam, spraken voor velen tot de verbeelding. Hans Fallada verwerkte zijn ervaringen in zijn verhalenbundel *Sachlicher Bericht, über das Glück ein Morphinist zu sein*. De bundel verscheen in 1929, maar alle verhalen speelden zich af in de vroege Weimarrepubliek. Hetzelfde gold voor het verhaal ‘Cocaïne. Berlijnsch Zedenbeeld’ van de Nederlandse auteur Coen Hissink, dat zich afspeelde in 1922. Een andere buitenlander die in Berlijn over cocaïne schreef, was de Vlaamse dichter Paul van Ostaïjen, die tussen 1918 en 1921 in de stad verbleef. Auteurs die schreven over cocaïnegebruik in andere Europese hoofdsteden, zoals Pitigrilli (Parijs), M. Agajev (Moskou) en Aleister Crowley (Londen en Parijs), situeerden hun verhalen tussen 1917 en 1921.

De cocaïne-literatuur hing nauw samen met het expressionisme. In deze stroming stond het ‘Geistige’ als inspiratiebron en belevingswereld centraal, zoals geformuleerd door de schilder Wassily Kandinsky. Cocaïne was een manier om tot dit innerlijk toe te treden, zoals waar valt te nemen in het werk van Walter Rheiner. De cocaïne-literatuur was ook gebonden aan een tijdsperiode, grofweg tussen 1918 en 1925. Halverwege de jaren twintig werd het expressionisme verdrongen door de *neue Sachlichkeit*, waarin minder plaats was voor door cocaïne geïnspireerde literatuur.

Er vonden vanaf 1924 ook meer structurele ontwikkelingen plaats aangaande cocaïne, op het gebied van politiek en wetgeving. Kritische publicaties van artsen tussen 1924 en 1926 vonden weerklank bij de politiek en men begon cocaïnegebruik te zien als een maatschappelijk probleem. Dit leidde tot een strengere opiumwet in 1924. In 1925 vond er opnieuw een opiumconferentie plaats in Genève. Hierbij werden internationale afspraken gemaakt om de handel in opiaten, cocaïne en cannabis te verbieden. Deze afspraken stonden model voor de meeste opiumwetten die in de jaren erop werden uitgevaardigd in Europese landen, waaronder Duitsland. Het aannemen van een opiumwet die cocaïnehandel verbood in 1929 markeerde het eindpunt van een vijfjarige periode van politieke en wetmatige inspanningen om cocaïnegebruik tegen te gaan. In deze periode van meer repressieve wetgeving steeg daarnaast de prijs van cocaïne, wat de consumptie remde.

Wanneer men de beeldvorming van cocaïnegebruik bekijkt, ziet men een toename in het aantal publicaties over cocaïne tussen 1924 en 1929. Dit hangt samen met de opkomst van de term ‘Kokainismus’, het beschouwen van cocaïnegebruik als een aandoening en maatschappelijk probleem. Net als de wetgeving was dit een reactie op een bestaand probleem. Bovendien was de Weimarrepubliek een periode met een levendig discours van intellectuele reflectie op het maatschappelijk zelfbeeld. Hierdoor werden zaken als crisis, criminaliteit en drugsgebruik, die in het begin van de Weimarrepubliek een realiteit waren, dominant als perceptie van de Weimarrepubliek als geheel.

Er wordt vaak van een correlatie tussen crisis, chaos en drugsgebruik in de Weimarrepubliek uitgegaan, de zogeheten ‘Rauschkultur’. Dit kreeg ook gestalte in vrijwel alle publicaties over cocaïne en het ‘Kokainismus’ en in de cocaïne-literatuur gebeurde dit eveneens. Na de Eerste Wereldoorlog verkeerde heel Europa in crisis, maar door de opeenvolging van politieke en economische crises had Berlijn de dubieuze eer een van de meest chaotische steden van Europa en van Duitsland te zijn. Of men hierom naar cocaïne greep om in een roes te verdwijnen, laat zich lastig bepalen. Contemporaine bronnen noemen de turbulente tijd echter wel degelijk als oorzaak voor een collectieve ‘Rauschbedürfnis’ en hoewel literaire bronnen niet refereren naar concrete gebeurtenissen, is de thematiek doordrongen van een verlangen tot escapisme uit de chaos en een worsteling met moderniteit. Het is zeker dat cocaïne in Berlijn goedkoop, makkelijk verkrijgbaar en in de naoorlogse tijd ook

in grote hoeveelheden aanwezig was. Door deze omstandigheden nam zowel het gebruik van cocaïne toe als de opmerkzaamheid hierop. De schaal bleef echter beperkt. Het imago van de *Kokainwelle* is voornamelijk te danken aan de manier waarop de toename van cocaïnegebruik van invloed was op de kunst en literatuur tussen de jaren 1918 en 1923. In de periode erna werd het onderdeel van een zelfbeeld van de Weimarrepubliek als een crisismaatschappij waarin roesbezeten bohèmiens ‘auf dem Vulkan’ dansten, een beeld dat door historici is overgenomen en genuanceerd dient te worden.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

- Agajev, M., *Roman met cocaïne* (Amsterdam 2013, 1e druk Parijs 1934).
- Baudelaire, C., *Les paradis artificiels* (Parijs 1972, 1e druk Parijs 1860).
- Bely, A., 'Wie schön es in Berlin ist' in: F. Mierau (ed.) *Russen in Berlin 1918-1933. Eine Kulturelle Begegnung* (Berlijn 1988) 56-68.
- Benn, G., 'Das Genieproblem' in: Benn, G., en D. Wellershoff (ed.), *Gesammelte Werke 3. Essays und Aufsätze* (Wiesbaden 1968) 674-688.
- Benn, G. (ed.), *Ausgewählte Briefe* (Wiesbaden 1957).
- Benn, G., en B. Hillebrand (ed.), *Gedichte* (Frankfurt am Main 2001).
- Bettauer, H., 'Schleichender Tod' in: A. Springer (ed.), *Kokain. Mythos und Realität. Eine kritisch dokumentierte Anthologie* (Wenen 1989) 59-62.
- Braam, C., *De Handelsreiziger van de Nederlandsche Cocaïne Fabriek* (Amsterdam 2009).
- Canetti, E., *Die Fackel im Ohr* (Frankfurt am Main 1958).
- Crowley, A., *Diary of a Drug Fiend* (g.p. 2014, 1^e druk Londen 1922).
- De Quincey, T., *Confessions of an English Opium-Eater* (Londen 1994, 1^e druk Londen 1821).
- Doyle, A.C., *The Sign of Four* (Londen 2014, 1^e druk Londen 1890).
- Erlenmeyer, A., 'Über die Wirkung des Cocains bei Morphiumentziehung' in: *Centralblatt für Nervenheilkunde VIII* (Greifswald 1885) 289-299.
- Fallada, H., *Sachliches Bericht über das Glück, ein Morfinist zu sein* (Berlijn 2005).
- Fränkel, F., en E. Joël, *Der Cocainismus* (Berlijn 1926).
- Freud, S., 'Bemerkungen über cocainsucht und cocainfurcht' in: A. Hirschmüller (ed.), *Schriften über Kokain* (Frankfurt am Main 1996) 128-134.
- Freud, S., 'Über Coca' in: *Centrallblatt für die gesamte Therapie 2* (Wenen 1884) 290-314.
- Freud, S. en G. Fichtner (ed.), *Sigmund Freud & Martha Bernays. Die Brautbriefe, Band 3 [Januar 1884 – September 1884]* (Frankfurt am Main 2015).

- Hemingway, E., *Dateline: Toronto. The Complete Dispatches for the Toronto Star 1920-1924* (New York 1987).
- Hildenbrandt, F., *Ich soll dich grüßen von Berlin 1922-1932. Berliner Erinnerungen ganz und gar unpolitisch* (München 1966).
- Hissink, C., ‘Cocaïne. Berlijnsch Zedenbeeld’ in: *Cocaïne* (Amsterdam 1928) 7-117.
- Kandinsky, W., *Über das Geistige in der Kunst* (Bern 1952, 1^e druk München 1911).
- Kisch, E.E., *Marktplatz der Sensationen* (Berlijn 1955).
- Lania L., *Der Tanz ins Dunkel. Anita Berber* (Berlijn 1929).
- Lewin, L., ‘Referat. Pharmakologie und Toxicologie’ in: *Berliner klinische Wochenschrift* (18-5-1885) 321-322.
- Lewin, L., *Phantastica, die Betaübenden und Erregenden Genussmittel. Für Ärzte und Nichtärzte* (Paderborn 2005, 1^e druk Berlijn 1924).
- Maier, H.W., *Der Kokainismus. Geschichte, Pathologie, medizinische und behördliche Bekämpfung* (Leipzig 1926).
- Mann, K., ‘Errinerungen an Anita Berber’ in: A. Springer (ed.), *Kokain. Mythos und Realität. Eine kritisch dokumentierte Anthologie* (Wenen 1989) 62-64.
- Niemann, A., *Eine neue organische Base in den Cocablättern* (Göttingen 1860).
- Otto, W., ‘Gegen Seekrankheit’ in: *Berliner klinische Wochenschrift* (26-10-1885) 697.
- Pahl, G., ‘“Koks’ Emil, der Kokain-Verkäufer”’, Bundesarchiv Berlin, Bild 102-07741, Mai 1929.
- Pinthus, K., *Menschheitsdämmerung. Ein dokument des Expressionismus* (Keulen 2008, 1^e druk Berlijn 1919).
- Pitigrilli, *Kokain* (Berlijn 1927).
- Rheiner, W., en T. Rietszschel (ed.), *Kokain: Lyrik/Prosa/Briefe* (Leipzig 1985).
- Schleich, C.L., ‘Kokainismus’ in: Stefan Großmann (ed.), *Das Tage-Buch* 43 (Berlijn 1921) 1310-1316.
- Schmidt, H., en C. Rank, ‘Über die Bedeutung des Cocain bei der Morphiumentziehung’ in *Berliner klinische Wochenschrift* (14-9-1885) 592-596.
- Simmel, G., ‘Die Großstädte und das Geistesleben’ in: O. Rammstedt (ed.), *Gesamtausgabe Bd. 7: Aufsätze und Abhandlungen 1901-1908* (Frankfurt am Main 1995) 116-131.

Trakl, G., *Das wilde Herz. Gedichte* (Stuttgart 2001).

Von Ostini, F., 'Wir schnupfen und wir spritzen. Neues Berliner Kommerlied' in: A. Springer (ed.), *Kokain. Mythos und Realität. Eine kritisch dokumentierte Anthologie* (Wenen 1989).

Zweig, S., *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers* (Stockholm 1942).

Wetten en internationale verdragen

International Opium Convention, 28-01-1912. Bron: https://archive.org/stream/jstor-2212596/2212596_djvu.txt, geraadpleegd op 13 juni 2016.

Artikel 295 in het Verdrag van Versailles (1919). Bron: <http://www.documentarchiv.de/wr/vv10.html>, geraadpleegd op 25 mei 2016.

'Verordnung über den Verkehr mit *Opium* und anderen Betäubungsmitteln' in: *Reichs-Gesetzblatt, Jahrgang 1920*, 1464-1466. Bron: ALEX. Historische Rechts- und Gesetztexte Online, Österreichische Nationalbibliothek, <http://alex.onb.ac.at>, geraadpleegd op 15 juni 2016.

'Gesetz über den Verkehr mit Betäubungsmitteln (*Opiumgesetz*)' in: *Reichsgesetzblatt, Jahrgang 1929*, 215-217. Bron: ALEX. Historische Rechts- und Gesetztexte Online, Österreichische Nationalbibliothek, <http://alex.onb.ac.at>, geraadpleegd op 15 juni 2016.

Secundaire literatuur

Amberger-Lahrman, M., en D. Schmähl (eds.), *Geschichte der Toxikologie* (Berlijn 1988).

Atai, J., *Kokainliteratur in der Zwischenkriegszeit* (Frankfurt am Main 2008).

Bosman, H., *The History of the Nederlandsche Cocaïne Fabriek and its Successors as Manufacturers of Narcotic Drugs, analysed from an International Perspective* (Maastricht 2012).

Briesen, D., *Drogenkonsum und Drogenpolitik in Deutschland und den USA. Ein historischer Vergleich* (Frankfurt am Main 2005).

Courtwright, D., *Dark Paradise. A History of Opium Addiction in America* (Londen 2001).

Cousto, H., *Daten und Fakten zum deutschen Betäubungsmittelgesetz* (g.p. 2011).

Davenport-Hines, R., *The Pursuit of Oblivion. A Global History of Narcotics 1500-2000* (Londen 2003).

- De Kort, M., 'Doctors, diplomats, and businessmen. Conflicting interests in the Netherlands and Dutch East Indies 1860-1950' in: P. Gootenberg (ed.), *Cocaine: Global Histories* (Londen 1999) 123-145.
- Decker, G., *Gottfried Benn. Genie und Barbar* (Berlin 2008).
- Engel, M., 'Lewin, Louis' in: *Neue Deutsche Biographie* 14 (Berlijn 1985) 415.
- Folkertsma, A., *Hans Fallada. Alles in mijn leven komt terecht in een boek* (Amsterdam 2015).
- Freudenmann, R.W., F. Öxler en S. Bernschneider-Reif, 'The origin of MDMA (ecstasy) revisited: the true story reconstructed from the original documents' in: *Addiction History* 101 (2006) 1241-1245.
- Friedman, H.R., 'Germany and the transformation of cocaine, 1880-1920' in P. Gootenberg (ed.), *Cocaine. Global Histories* (Londen 1999) 83-104.
- Gay, P., *Freud. Eine Biographie für unsere Zeit* (Frankfurt am Main 2006).
- Gordon, M., *The Seven Addictions and Five Professions of Anita Berber. Weimar Berlin's Priestess of Depravity* (2006).
- Herzog, T., *Crime Stories. Criminalistic Fantasy and the Culture of Crisis in Weimar Germany* (New York 2009).
- Hess, V., 'Schleich, Carl Ludwig' in: *Neue Deutsche Biographie* 23 (2007) 46-47.
- Hofmann, A., *Drogenkonsum und -kontrolle. Zur Etablierung eines sozialen Problems im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts* (Wiesbaden 2012).
- Kaes, A., M. Jay en E. Dimendberg (eds.), *The Weimar Republic Sourcebook* (Londen 2004).
- Kamienski, L., *Shooting Up. A Short History of Drugs and War* (Oxford 2016).
- Karch, S.B., *A Brief History of Cocaine* (2005).
- Kohn, M., 'Cocaine girls. Sex, drugs and modernity in London during and after the First World War' in: P. Gootenberg, *Cocaine. Global Histories* (Londen 1999) 105-122.
- Large, D.C., *Berlin. A Modern History* (Londen 2000).
- McAllister, W., *Drug Diplomacy in the Twentieth Century. An International History* (Londen 2000).
- Michel, W., *E. Merck* (Darmstadt 1937).

Millington, R., *Snow from Broken Eyes. Cocaine in the Lives and Works of Three Expressionist Poets* (Bern 2012).

Priesner, C., 'Niemann, Albert Friedrich Emil' in: *Neue Deutsche Biographie* 19 (Berlijn 1999) 231.

Reynebeau, M., *Dichter in Berlijn. De ballingschap van Paul van Oostaijen* (1995).

Rietszschel, T., (ed.), *Kokain: Lyrik/Prosa/Briefe* (Leipzig 1985).

Schweer, T., en H. Strasser, 'Kokain: Zur gesellschaftlichen Karriere einer Droge', in: *Duisburger Beiträge zur soziologischen Forschung* 3 (1990) 1-19.

Springer, A. (ed.), *Kokain. Mythos und Realität. Ein kritisch dokumentierte Anthologie* (Wenen 1989).

Weitz, E., *Weimar Germany. Promise and Tragedy* (Princeton 2007).

Appendix

Appendix I: Google nGram ‘Morphin, Kokain, Cocain, Morphinismus, Kokainismus, Cocainismus’ van het corpus Duits 1880-1933.

Appendix II: Google nGram ‘Morphin, Kokain, Morphinismus, Kokainismus’ van het corpus Duits 1880-1933.

